

JAZYK A SLOVNÍK

VYBRANÉ LINGVISTICKÉ STUDIE

FRANTIŠEK ČERMÁK

KAROLINUM

Jazyk a slovník

Vybrané lingvistické studie

prof. PhDr. František Čermák, DrSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
Redakce Lenka Ščerbaničová
Jazyková spolupráce Peter Jensen
Obálka Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání v tomto souboru první

© Univerzita Karlova v Praze, 2014

© František Čermák, 2014

ISBN 978-80-246-2660-4

ISBN 978-80-246-2672-7 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Předmluva	7
A LINGVISTIKA, JEJÍ OSOBNOSTI A ZÁKLADNÍ POJMY	9
1 Lingvistika a její klasikové	11
Pražská škola dnes	12
Ferdinand de Saussure and Prague Linguistic Structuralism	22
Ferdinand de Saussure a Pražská škola	35
Ferdinand de Saussure. Jak ho známe (a neznáme) sto let po jeho smrti	46
Hledač podstaty jazyka Vladimír Skalička	59
Vladimír Skalička	71
Vachkův slovník Pražské školy	76
Typology of the Germanic Languages with Special Reference to Dutch	79
2 Některé základní lingvistické pojmy	109
Synchrony and Diachrony Revisited: Was R. Jakobson and the Prague Circle Right in Their Criticism of de Saussure?	110
Profusion or Lack of Functions?	119
Lexikální opozice, paradigma a systém	125
Centrum a periférie ještě jednou	138
Linguistic Units and Text Entities: Theory and Practice	148
Diskrétní jednotky v jazyce: případ cirkumfixů	158
Obecný subjekt (objekt) a jeho lexikální vyjádření: anglické <i>one</i> , německé <i>man</i> , francouzské <i>on</i> a české <i>člověk</i>	178
Kauzativa	185
Modality in Czech and English: Possibility Particles and the Conditional Mood in a Parallel Corpus	193
3 Lexikon, jeho aspekty a pojmenování	201
Paradigmatika a syntagmatika slovníku: možnosti a výhledy	202
Podstata valence z hlediska lexikologického	226
Jazyková nominace: povaha a souvislosti některých univerzálií v sémantice a morfologii (polysémie, derivace a kompozice)	243
Types of Language Nomination: Universals, Typology and Form	251
České prefixy verbální	261
Systém, funkce, forma a sémantika českých předložek	282
Lexis in Spoken and Written Language	299
Polysémie a kolokace: případ adjektiva <i>měkký</i>	304
Poznámky k interpretaci významu ve slovníku	331

Lexikon nebo syntax? <i>Nechce se mi a sestry její</i>	338
Desatero slovníkářovo	362
4 Sémiotika lexikonu	363
Sémiotika slovníku	364
Semiotical Lexicon and Dictionary	373
Index a indexálnost v jazyce: některé poznámky	386
Functional System and Evaluation	392
5 Lexikální kombinatorika	401
Combination, Collocation and Multi-Word Units	402
Syntagmatika slovníku: typy lexikálních kombinací	409
Víceslovná pojmenování typu verbum – substantivum v češtině (Příspěvek k syntagmatice tzv. abstrakt)	417
Partikule, jejich syntagmatika a kumulace v mluvené češtině	436
Syntagmatika, kombinace a kumulace konjunkcí	447
B SOCIOLINGVISTICKÉ PŘÍSPĚVKY A JINÉ	455
Preskriptivismus: Variabilita versus stabilita, faktory a problémy	458
Prescriptivism, Variability and Stability	466
Obecná a spisovná čeština: Poměr, funkce a metodologie	471
Obecná čeština: je součástí české diglosie?	477
Mezinárodní jazyky	489
Minor Languages in Today's Europe: The Czech Case	493
Jazyk a statistika	499
Staronové pojmy naší doby: nakolik nás poznamenávají? Esej k zamyšlení	503
A Brief English Summary	507
František Čermák. Bibliografie 1963–2013	509

PŘEDMLUVA

Tato kniha je výběrem z celého mého lingvistického díla na úrovni studií a článků (celkem 45). Obsahuje práce z padesátiletého období let 1963–2013 psané česky a anglicky, které vyšly na mnoha místech, doma i v cizině; pro mnohé z nich platí, že nejsou vždy dobře dostupné (i proto tato edice). Snaží se tak podat představu o odborných zájmech autora, které zasahují do řady oblastí a subdisciplín, i když tu v zásadě nejsou práce z oblasti frazeologie, slovo-tvorby a korpusové lingvistiky, které je třeba hledat jinde (viz mj. knihy *Frazeologie a idiomatika česká a obecná* a *Morfematika a slovo-tvorba češtiny*, a další knihy, více v připojené bibliografii). Cílem vydání tohoto výboru je pak také snaha zpřístupnit tak různé příspěvky z oblasti synchronní lingvistiky takovým způsobem, aby začaly dávat smysl až jeden vedle druhého, ve své celistvosti a zároveň pestrosti, a bylo vidět, jak se do značné míry doplňují. Z příspěvků je dobře zjevné, že některé vznikaly ještě v době předkorpusové, pozdější pak už naopak z existence zvláště Českého národního korpusu, jehož budování stál autor po dvě desetiletí v čele, vydatně čerpají, zde i v řadě knižních publikací.

Tuto knihu je ale třeba vnímat též jako doplněk a protiváhu především větších a knižních publikací z oblasti řady slovníků frazeologických, frekvenčních, autorských i dvoujazyčných (se vztahem mj. k nizozemštině, finštině, laoštině), knih z oblasti lexikologie a sémantiky, lingvistické metodologie i obecné lingvistiky a lingvistiky konkrétních jazyků (nizozemská mluvnice a ve spoluautorství i finská mluvnice) a překladů zakladatelů moderní lingvistiky F. de Saussura a L. Hjelmsleva z francouzštiny a dánštiny do češtiny, ponecháme-li stranou spolu-účasť na učebnicích a různých příručkách, popř. edicích díla (V. Skaličky, ve spoluautorství).

Obsahově se tu čtenáři nabízejí příspěvky z obecné lingvistiky, jejího základního pojmosloví, viděného především prizmatem strukturní lingvistiky a Pražské školy, lexikonu v jeho různých aspektech, včetně jeho kombinatoriky, jazykové sémiotiky a další příspěvky na různá témata, mezi něž patří mj. ty, které jsou orientované na adresu českého preskriptivismu aj. Průběžně se tu věnuje pozornost více jazykům, zdaleka ne však pouze češtině.

Kniha je rozdělena do tří základních oddílů, přinášejících příspěvky obecně lingvistické, lexikologické a sociolingvistické, doplněné několika dalšími, které stojí tematicky mimo. Jednotlivé oddíly se přitom uvnitř dále dělí na užší oddíly.

Za pomoc s přípravou a úpravou vstupních příspěvků patří můj velký dík dr. Renatě Novotné, CSc.

František Čermák

A LINGVISTIKA, JEJÍ OSOBNOSTI A ZÁKLADNÍ POJMY

1 LINGVISTIKA A JEJÍ KLASIKOVÉ

Tento oddíl zachycuje aspoň zčásti pozornost věnovanou především *Ferdinandu de Saussurovi*, otci moderní lingvistiky, vyplývající z dlouholetého zájmu o jeho dílo, o jeho překlad do češtiny doprovázený řadou komentářů, poznámek a studií (vydaný u nás neobvykle už třikrát, což je mimořádný doklad jeho stálého vlivu), o jeho vztah k Pražské škole, resp. její vztah k němu. Na to navazuje původně úvodní studie k českému vydání *slovníku Pražské školy* a dva příspěvky věnované zásadnímu pokračovateli a jednomu z největších českých lingvistů, strukturalistovi *Vladimíru Skaličkovi*. Interpretace známé Skaličkovy typologie se promítá do studie o *typologii germánských jazyků*.

V této souvislosti je třeba připomenout i druhý strukturalismus, kodaňský, představovaný L. Hjelmslevem, jehož stěžejní dílo vyšlo zásluhou autora česky i u nás.

Vlastní zájem a autorův souvislý pohled na obecnou lingvistiku představuje kniha systematicky ji mapující *Jazyk a jazykověda* (vydaná v postupně doplňovaných třech vydáních).

PRAŽSKÁ ŠKOLA DNES

(In: *Přednášky z XXXVII. a XXXVIII. běhu LŠSS*, UK Praha 1995, s. 39–52)

1. Úvod

Je jistý paradox v tom, že hodnotit minulé události je mnohem snazší než ty, v nichž žijeme a jejichž jsme současníky i svědky. Pokoušíme-li se o to přesto, v našem případě o hodnocení současné, resp. poválečné Pražské školy, je potom mezi jejími novými příspěvky, které se na první pohled zdají nutně všechny vysoce individuální, obtížné rozlišit od sebe především ty rysy a přístupy, které jsou dnes přijímány v širším měřítku, tj. více než jediným odborníkem, a ty, které nejsou. Pouze ty první lze považovat za v jistém stupni reprezentativní pro dnešní pražské lingvisty a pouze jim jsou tudíž také věnovány následující poznámky. A právě tyto rysy a přístupy a ovšem i pokračující využívání a rozpracování předválečných zásad a pojmů této školy lze pak chápat i jako kulisy vymezující současnou pražskou scénu, jejíž obraz – jak snad lze doufat – má obecnější povahu; na něj se v následujícím stručně zaměří naše pozornost. Poznámky, které následují, se zakládají na různých zdrojích jak starších tak novějších, domácích i přespolních, mezi které patří i pohledy některých zahraničních lingvistů (např. Uhlenbeck); to vše však není v žádném případě zárukou, že nabízený obrázek nebude do značné míry subjektivní. Zároveň je třeba připomenout i to, že z původních členů předválečné Pražské školy zůstal naživu už jen prof. J. Vachek (tj. roku 1994), čímž je přímé svědectví a osobní kontinuita s dobou předválečnou velmi oslabena. A tak to, co se dnes nazývá Pražská škola, představuje seskupení lingvistů sdružené mj. pod názvem nedávno znovuzaloženého Cercle linguistique de Prague (Pražský lingvistický kroužek), které však zahrnuje zástupce několika poválečných generací žáků původních mistrů své profese, mezi kterými je třeba uvést především Viléma Mathesia, Vladimíra Skaličku, Bohuslava Havránka, Bohumila Trnku, Josefa Vachka a Romana Jakobsona. Dnešní škola pak tudíž zahrnuje, mimo jiné, takové lingvisty, jako P. Trost (†), P. Sgall, M. Dokulil, F. Daneš, J. Firbas, K. Horálek (†), K. Hausenblas, M. Komárek, J. Krámský, P. Novák, O. Leška a další.

Pohledy pražských lingvistů na hlavní stránky jazyka a odvozené oblasti jazykovědy se pokusíme představit v přehledném uspořádání s důrazem na jejich ucelenost, i když nutně krystalizovaly postupně a delší dobu. V následujícím si napřed všimneme různých aspektů JAZYKOVÉHO SYSTÉMU (*la langue*), zvl. *protikladu (opozice)*, distinkce *centrum-periferie, funkce, syntaktické vzorce* a *jazyková jednotka* několika druhů (tj. *foném, morfoném, pojmenování/nominace, lexém, idiom, promluva*) a souvisejících pojmů. V druhé části se zaměříme na takové aspekty TEXTU (čili *la parole*), jako je *závislost, funkce, valence, aktuální členění věty (funkční větná perspektiva)* a některé další otázky. Je třeba hned zkrájat zdůraznit,

že proti mentalistickým a spekulativním přístupům, často založeným jen na několika příkladech z jediného jazyka, jsou pražské přístupy zpravidla vysoce empirické a ústí v podrobné popisy a rozvedení postulovaných tezí. Omezenost rámce však nedovoluje soustředit pozornost na víc než na příspěvky v podstatě jen obecnělingvistické a slavistické; stranou tudíž zůstávají příspěvky dalších specializovaných větví Pražské školy.

2. Jazykový systém

V protikladu k Chomského pojmu *kompetence* (*competence*), kterou chápe v zásadě jako soubor pravidel jednotlivce a která tak signalizuje psychologickou i operační povahu čehosi, co se obvykle explicitně už neuvádí, zaujímají pražští lingvisté postoj odlišný. V návaznosti na de Saussura chápou *jazykový systém* nejen jako soubor pravidel individua, ale i jako hierarchizovaný depozitář všech stavebních kamenů jazyka, tj. slov, lexémů a dalších jednotek sdílených úhrnem mluvčích obecně, z nichž každý jednotlivec provádí svůj osobní výběr (nazývaný dnes idiolektem). I Chomského pojetí pravidel se cítí uje pro popis situace jako neadekvátní proto, že zahrnuje pouze pravidla gramatická, a ta je tudíž třeba doplňovat souborem funkcí a řadou dalších typů pravidel (sociolingvistických, pragmatických, sémantických a dalších), která jsou všechna založena na konvenci; žádné z těchto komplementárních „negramatických“ pravidel do jeho teorie se ovšem nevejde. V Praze i jinde i dnes se často pro stručnost nazývají normami.

I když tento obecný a tradiční pojem **normy** je třeba ještě dále a hlouběji zkoumat, zvláště co do jeho vztahu k pragmatice, a i když má už dnes zcela zjevnou a určitou vazbu i na komunikativní funkci, je třeba upozornit ještě na další souvislost. Normu lze také chápat jako **model** pro syntagmatické kombinace různého druhu v la parole. Toto užití termínu model se rozšířilo v posledních letech zvláště do syntaxe.

Zredukujeme-li však pojem **systému** na jeho podstatu, vidíme, že se zakládá na relacích mnoha druhů, které existují mezi jeho jednotkami (formami) a které jsou nejčastěji známé jako **protiklady (opozice)**; každá jazyková jednotka je pak vytvářena zcela jedinečným souborem protikladů. Zatímco de Saussure se je explicitně nikdy nepokoušel specifikovat, pokusili se o to předváleční Pražané a jejich zjištění natolik zobecněla, že vstoupila do běžného povědomí. Takto je zřejmě nejvíce známý Trubeckého soubor čtyř typů distinktivních protikladů, tj. *bilaterální-multilaterální*, *proporční-izolovaný*, *privativní-graduální-ekvipolentní* a *konstantní-neutralizovaný/neutralizovatelný*, danou oblast však zdaleka nevyčerpává. Jak on sám tak i další uvažovali ještě o mnoha dalších typech, jakými jsou např. *homogenní-heterogenní*, *disjunktivní-nedisjunktivní*, *lineární-nelineární*, *prostý-komplexní*, *konstantní-nekonstantní* či *lokalizovaný-nelokalizovaný* a vedle dobře dokumentované fonologie je vztahovali i oblastem dalším, zvl. morfologii, lexikologii a sémantice stejně tak jako k suprasegmentálnímu rozlišování tónovému či typologii. Jako jeden příklad za všechny tu poslouží známá Jakobsonova interpretace pádů (1936). Tento vývoj však šel ještě dál a vedl k nacházení i komplexních vztahů, korelací. Pokoušet se však zde vypočítávat všechny, které byly konstatovány a popsány (je jich na 40 případů), není dobře pro jejich početnost možné; dodejme, že korelací se míní takový pojem, který je složitější než relace (vztah), má blízko k opozici a závislosti a signalizuje systematický souvýskyt prvků, jednotek ap.

Právě z takovéto intelektuální na relaci založené orientace na rozklad struktur systému i textu do konečného a utříděného souboru vztahů povstala další a mocnější distinkce, která však došla svého plného rozpracování a vedla k jistým pozoruhodným důsledkům až po válce.

Tato distinkce **centrum-periferie** se dnes chápe spíše jako kontinuální, plynulá či postupná relace, resp. opozice na škále než jako protiklad o dvou hodnotách: zahrnuje to, co je na jedné straně obecně *bezpříznakové* a tedy i pravidelné, relativně častější, svou povahou primární či neodvozené a to, co je na druhé straně pak *příznakové* a tedy i často nepravidelné, relativně nižší frekvence a svou povahou sekundární a odvozené. Je samozřejmé, že tato distinkce, kterou lze pochopitelně aplikovat na všechny jazykové roviny, pak vykazuje i obdobnou distribuci *funkčního zatížení*: to, co je v jazyce centrální, ať to jsou fonémy, morfémy, lexémy či větné typy, má také vyšší funkční zatížení a naopak. Distinkce centrum-periferie se nepochybně vyvinula z vlivné myšlenky *potenciálnosti jazykových jevů*, kterou V. Mathesius formuloval ještě předtím, než vyšel de Saussurův Kurs (srov. více dál v 2).

V této souvislosti pak není nijak zvlášť důležité, zda se další vlivná a dnes často užívaná distinkce vynořující se z učení pražských lingvistů, distinkce *příznakovosti-bezpříznakovosti*, objevila před distinkcí centrum-periferie či až po ní. Důležité však je naproti tomu to, jaký je jejich vzájemný vztah. Pojem příznakovosti, který lze užít všude, kde lze zjistit aspoň binární protiklad, signalizuje přítomnost jazykového rysu ve formě (jednotce) či struktuře, a má tudíž prostou adiční, „součtovou“ povahu; svou podstatou se jeví tak obecný, že má téměř předteoretickou povahu. Tato jeho povaha pak snad také vysvětluje, proč se tak široce užívá, a to nejen v lingvistice.

Významný pražský termín a pojem **funkce** přivádí vývoj původně prostého pojmu relace k svému vyvrcholení. I když de Saussure tento termín užíval jen příležitostně, stal se dnes atributem hned několika lingvistických škol najednou. Představa funkce, s níž se lze v různých přístupech setkat ve více než jediném smyslu a vymezení, dokázala integrovat pod svůj společný rámec tradiční izolované a atomizované myšlení a nové vlivy a stimuly zvnějšku, které přináší sémiotika, totiž aspekty znaku. Proti kvazimatematickému pohledu na *funkci* jako na *závislost* mezi funktivy nebo entitami, který zastává čelný představitel kodaňské školy L. Hjelmslev, je pražský přístup poněkud odlišný; zdůrazňuje, že funkční vztah je mezi entitou či jazykovou jednotkou a jinými jednotkami, anebo, a to spíš, mezi jednotkou nižšího řádu a jednotkou vyšší čili strukturou. Proto také se tento pohled vykládá jako *úloha* či *role*, kterou hraje prvek ve struktuře vyšší jednotky (původně jen ve fonologii, pod názvem *delimitativní funkce*), či v paradigmatu (*distinktivní funkce*) atd. I když základ pro tuto distinkci byl dán už v předválečné době a epoše Pražské školy, její hlavní vývoj, především v druhém smyslu a pod názvem **komunikativní funkce**, nastal až v době po druhé světové válce.

S oporou v dřívějších myšlenkách K. Bühlera, B. Malinowského a J. Mukařovského formuluje R. Jakobson svých šest komunikativních funkcí v r. 1960, a nabízí tak celý nový základ k funkčním pohledům a komplexnímu zkoumání jak mluvených tak psaných textů. Je třeba si přitom uvědomit, že důležitou složkou Jakobsonových funkcí jsou i aspekty sémiotické, z nichž právě pragmatický vystupuje do popředí (i když pod jinou nálepkou), čímž se opětovně podtrhává a potvrzuje celková sémiotická orientace pražských lingvistů. Další vývoj funkce v prvním smyslu, tj. distinktivní funkce, lze spatřovat v běžné dnešní dichotomii **strukturní funkce**, která se konstituuje víceméně přímou extrapolací z fonologie, a **nominativní (pojmenovací) funkce**, jež je těsně spjatá se sémiotickými aspekty jazykového pojmenování. Tak se dospívá ke komplementárnímu souboru funkcí v *langue* a *parole*, který v sobě integruje i vztah ke znaku, a tedy v konečném pohledu k mimojazykové realitě.

Jazykový systém se v Praze vždy chápal jako mj. utvářený z více **rovin**, z nichž každá má svou typickou jednotku. K vývoji pochopitelně došlo i zde. Zatímco na jedné straně pojmy fonologie a morfologie v zásadě (tj. až na určité rozpracování) zůstávají stejné jako před vál-

kou, potvrzuje se existence **lexikonu** (lexikologie) jako jedné z hlavních rovin jazyka a této rovině se také dostává komplexní teorie a popisu. Lze jen litovat, že myšlenka *mezirovin* spojujících vždy dvě sousední roviny, která zřejmě vyrostla z myšlenky existence *morfo(fo)nologie*, nebyla nikdy dovedena ke svému konci a realizována v komplexní teorii (známá je zvl. z přednášek V. Skaličky). Vedle čtyř tradičních rovin fonologie, morfologie, které se dostalo rozpracování především v oblasti *tvoreni slov*, a dále lexikonu a syntaxe se dospělo i k tomu, že zvláštní rovinu tvoří i *kolokace* vzhledem ke své specifické povaze i množství jazykových jednotek, kterých je více než v lexikonu.

Samotná rovina syntaktická se už dlouho pokládá za oblast, kterou specificky skládá více úrovní či rovin; nejznámější příklad tu představuje přístup spatřující tu tři roviny (Daneš 1964), v němž se gramatická struktura věty liší od její sémantické struktury a propoziční (či textové) organizace. Objevily se i pokusy postulovat rovinu subjektivního, zvláště evaluačního vyjadřování postojů individuálního mluvčího (Poldauf 1964), kterou lze očividně dnes řadit do pragmatiky. Občas se postuluje i rovina *diskurzu* či *hypersyntaxe*, která takto představuje první a rané pražské příspěvky k textové lingvistice. Dodejme, že myšlenka paralelnosti syntaktických struktur na různých úrovních, a to specificky i na úrovni struktury slova z hlediska vztahu jeho morfémů, známá pod názvem *hyposyntax* (Skalička), je jen logickým dovršením tohoto směru uvažování.

Pokud jde o **jazykové jednotky** vztahující se k těmto rovinám, byl tradiční repertoár zahrnující *foném*, *morfém*, *morfoném*, *lexém* (slovo) a *věta* rozšířen a dnes zahrnuje i nové jednotky lexikonu, roviny kolokací i syntaxe. Takto lexikologie operuje vedle tradičnějšího a povrchového slova a abstraktnějšího **lexému** i procesuálním a sémioticky zakotveným pojmem **pojmenování (nominace)**, který do lingvistiky zavedl V. Mathesius. Tento termín, explicitně spjatý s nominativní funkcí jazykových jednotek, zmiňovanou výše, ukazuje v první řadě na operační přístup k faktům a idejím, které mluvčí chce ztvárnit do slov ve větě. Protože mnohá pojmenování jsou ustálená, reprodukovatelná a opakovatelná, tvoří také řada z nich součást lexikonu mluvčího, resp. jeho slovní zásoby. Zahrnují v čistě statickém pohledu slova, resp. lexémy, ale také *frazémy* a *idiomy* i celý soubor neidiomatických kombinací, mezi něž patří i takové, která mají větnou povahu a které je proto obtížné nazývat lexémy (Filipec – Čermák 1985). Zatímco idiomy lze chápat jako anomální kombinace mnoha typů a je třeba je přitom vydělovat a identifikovat jen proti plnému pozadí všech paradigmatických a syntagmatických vztahů (jejich i jejich komponentů) v systému, vystupuje sémantický aspekt, u idiomů a frazémů jen jeden z mnoha, do popředí ve zpracování pojmenování v oblasti tvoreni slov (Dokulil 1962). V této oblasti došlo k úspěšnému a jedinečnému pokusu o vytvoření onomaziologické teorie pojmenování, která vyústila i v přesvědčivý a podrobný popis celé oblasti; původní teorie se ukázala jako vlivná i v zahraničí a byla mimo jiné přeložena do polštiny. Obdobným způsobem došlo i k důsledné aplikaci teorie frazeologie a idiomatiky na popis, představený ve vícesvazkovém slovníku českých frazémů a idiomů.

K lexikálními jednotkám je třeba ještě poznamenat jednu věc. V dnešní době se už běžně počítá s tím, že slova, lexémy či idiomy mají svou inherentní a systémově zakotvenou kvalitu nazývanou *valencí*, která – ve slovníku přítomná jako jejich kombinatorický, syntagmatický potenciál – se realizuje, resp. aktualizuje v syntaktických operacích promluvy, tj. primárně ve výskytech v podobě věty. Tento důležitý pojem, původně se objevující výlučně v syntaxi, se stal základem zcela nového přístupu k syntaxi, k němuž se dostaneme však později.

V syntaxi se termín *promluva* (*utterance*, *vyskazivanje*, *Sprachäusserung*) užívá už od předválečných dob, i když se svého prvního většího rozpracování dočkal až po válce (Skalička

1937, 1960 a další). Je to takový parolový akt, který je vymezen jednotou mluvčího, času a místa a který lze interpretovat jako elementární sémiotickou reakci na nějaký impuls; jako taková, promluva představuje první velký průlom do oblasti parole. Její funkční povaha (vzhledem k tomu, že je reakcí na impuls) stejně jako její povaha sémiotická a komunikační (která je mimo jiné především indexální) je zřejmá. Je pravda, že takovýto typ jednotky se může zdát poměrně široký a tudíž i vágní, ježto může sahat od jediného slova ve funkci věty až k románu o stech stranách, je-li psán v *ich-formě* (zvláště pak je-li bez teček). Je však významné, že žádné pozdější pokusy o přesnější segmentaci textu do určitých jednotek, a tedy ani pokusy orientované na teorii mluvnických aktů (speech acts), nedosáhly velkého úspěchu a jednoznačného přijetí; i ty vedly k vágním výsledkům, ale především a zásadně byly ve vztahu k tomu, co měly vykládat, pouze výběrové a nesystematické. Dodejme, že část českých lingvistů nověji poněkud problematicky pojem promluvy odsouvá do role nespécifického textu a atribut elementárnosti připisuje nové textové jednotce, *výpovědi*, která je volným korelátem gramatické věty či souvětí.

K dalšímu vývoji, spjatému se systémem a jeho normami či modely, o nichž byla řeč už výše, došlo v syntaxi při rozpracovávání *větných vzorců*. Považují se za systémově dané a lze je v konečném pohledu vystopovat až k de Saussurovi, i když tento zřetel zdůrazňován nebývá a pozornost se zastavuje u L. Tesnière. Tyto vzorce, které jsou strukturní povahy a početně omezené, slouží jako modely pro tvoření vět na několika úrovních. V poměrně nedávném jejich rozvoji se tento pohled na ně propojil s valencí a byl dále rozpracován do komplexní teorie syntaxe (viz dále).

Takové jednotky, jako je morfém, lexém (slovo) či idiom, ne však foném či věta, se tradičně nazývají jako jazykové **znaky**. Předválečná diskuse a pochybnosti o *arbitrární povaze* znaku, v Praze však nijak zvlášť vleklé a dlouhé jako jinde, už umlkly a původní de Saussurovo tvrzení se přijímá i nadále, byť s menšími modifikacemi, resp. zpřesněními. Takovouto široce přijímanou modifikací je omezení vnitrojazykové motivace některých znaků; dalšího rozvedení a zpracování se tato otázka dočkala především v teorii frazémů a idiomů. Obecně tuto představu odráží Mathesiova distinkce *popisné (motivované) pojmenování* versus *prosté pojmenování*.

Až dosud se tyto poznámky obecně soustřeďovaly na jazykový systém vnímaný v pohledu synchronním. Avšak jakýkoliv synchronní pohled je možný jen tehdy, je-li napřed pevně a uspokojivě stanovena zásadní distinkce **synchronie–diachronie**. A právě tato saussurovská distinkce se proto stala jedním z kontroverzních momentů v minulosti, kdy proti ní zvláště Jakobson a Trnka vznášeli řadu námitek, a to i po válce. Některé názory jdou ve své době až tak daleko, že celou distinkci rozřezávají a oslabují zcela zásadně (Trnka 1988, s. 192): „Pražský lingvistický kroužek pojímá jazyk jako systém znakových protikladů a zároveň dovozuje, že nepřestává být strukturou a systémem ani ve svém historickém vývoji. Zdůrazněním jazyka jako systému i v jeho historickém vývoji smiřuje jazykovou diachronii se synchronií, kterou F. de Saussure zásadně od diachronie odlučoval.“

Nepochopení a nedorozumění za těmito slovy jasně ukazuje, že Trnka zásadní distinkci a opozici synchronie–diachronie nikdy nespojoval se zcela primárním pojmem jazykového stavu, který je různý v různých obdobích vývoje jazyka a je tudíž základem pro jakékoliv stanovování a určování systému. De Saussure nikdy nemohl tvrdit, že historická vývojová období jazyka jsou bez systému; naopak zdůrazňoval, že každý jednotlivý jazykový stav svůj systém mít musí, jakkoliv odlišný od systému stavu sousedního, jiného. Nejde tudíž ani o smíření synchronie s diachronií, ani ale o nějaký vývojový systém v Trnkově smyslu jdoucí napříč různými jazykovými stavy. Takovýto názor zaujímající krajní stanovisko byl však

v této diskusi spíše izolovaný a není tudíž snad plně oprávněný, vydává-li ho autor za názor ostatních Pražanů.

Je zřejmé, že značný podíl na tomto nedorozumění, které se za podobným názorem skrývá, pramení ze špatného přečtení de Saussurova Kursu, k němuž docházelo a dochází už mnohokrát; jistě k tomu přispělo i to, že český kritický a komentovaný překlad Kursu vyšel až r. 1989 a že se tedy četl především v nedokonalém překladu německém. Dnes je zjevné, že de Saussure (Kurs, s. 234–235) jazykový stav nazíral jako plný „nesčíslného množství váhání, přibližností a poloanalýz“, kde nějakou absolutní dělicí čáru mezi synchronním a diachronním vést prostě nelze. A tak by snad ani k této kontroverzi nedošlo, kdyby se de Saussure přidržel své původní distinkce *statický–dynamický* (*statique–dynamique*), které se později vzdal právě ve prospěch napadnuté opozice *synchronní–diachronní*. Je přitom jistou ironií vývoje, že zhruba ve stejné době a pod stejným jménem užívá v Praze Vilém Mathesius ve své studii z r. 1911, kterou de Saussure ovšem znát nemohl, termín *statické* (*kolísání*), který staví proti *dynamické* (*[pro]měnlivosti*), tedy termíny, které se užívají dodnes. Obecným pojmem a termínem pro statickou povahu synchronního jazykového systému v tomto smyslu, který dlouho zůstával nedoceněný právě proto, že na začátku století představuje názor zcela převratný, je u Mathesia (1911) **potenciálnost** jazykových jevů, kterou charakterizuje jako synchronní kolísání jazyka a jeho prvků.

V takovéto diskusi je jistě zapotřebí odlišovat názory jednotlivců, někdy krajní, od těch, které představují hlavní proud myšlení. K těmto druhým patří, pokud jde o Pražskou školu, orientace *České mluvnice* B. Havránka, jednoho ze zakládajících členů Pražské školy, a A. Jedličky (vydání z r. 1981). Kniha výrazně přispívala k formování hned několika poválečných generací českých lingvistů. Citovaná pasáž (s. 10 a 12) jasně ukazuje na jednoznačné přijímání dané de Saussurovy dichotomie: „Vědecky osvětlený popis a rozbor jazyka z hlediska jeho stavu v dané době se nazývá *synchronním*. ... Takovéto vědecké osvětlení jazyka z hlediska vývoje nazývá se *diachronním* neboli tradičně prostě *historickým* (vývojovým).“ V následujícím výkladu se pak dále zmiňují jak termíny *statický* a *dynamický* stejně jako myšlenka kolísání a dynamické povahy jazyka. Někde tady se pak zásadní diskuse či pokusy o revidování uvažované dichotomie taky zastavují.

Avšak pokusy o proniknutí k podstatě jazyka pokračovaly; některé z nich na sebe vzaly značně obecnou a abstraktní podobu, dokonce v tom smyslu, že byly vztaženy na jazyky všechny. Myšlenky možností jazykové **typologie**, vyslovované mnoha jeho předchůdci, se chápe V. Skalička už před válkou a pokračuje v nich i po ní; podává koherentní pohled na jazyky a možnosti jejich značně podrobné klasifikace v rámci svých pěti *jazykových typů*, izolačního, flektivního, aglutinačního, introfektivního a polysyntetického, které pojímá jako ideální konstrukty vytvářené řadou vzájemně se podporujících rysů (uvádí jich kolem dvaceti). Zároveň ve své široce v Praze i zahraničí přijímané koncepci zdůrazňuje, že všechny přirozené jazyky jsou naproti tomu vždy směsicí rysů více typů zároveň. (Některé z nejlepších příspěvků Skaličkových, které jsou jinak roztroušené, nabízí svazek vyšlý německy r. 1979.) Lze se jen domýšlet, zda a nakolik jeho myšlenky, které v oblasti teorie typologie patří k nejnosiťším, ovlivnily, snad prostřednictvím Jakobsonovým v Americe, následný vývoj v oblasti teorie jazykových universálií. I v Praze jeho myšlenky však našly pochopitelně své pokračovatele a své modifikace, zdůrazňující mimo jiné (např. Sgall 1986), že jádrem každého jazykového typu lze udělat jen jediný převažující rys a ostatní lze odvozovat od něj; obecně lze pak takto takový dominantní rys chápat z hlediska způsobu, jímž se v jazykové formě vyjadřují gramatické a další odvozené hodnoty (tj. zvláště morfémem, jeho alternací a pořadím).

3. Text

Vzhledem k tomu, že de Saussure vlastně žádný detailnější obraz parole nepřednesl, není nijak zvlášť překvapující, že poté, co pražští lingvisté přejali, popř. jen nezásadně modifikovali základní pohledy na jazykový systém z předválečného období, se věnovali ve zvýšené míře právě otázkám textu. Je to v souladu i s celkovým raným poválečným příklonem k otázkám syntaxe ve světě.

Hlavní a přednostní pozornost se věnuje tradičně analýze věty, kde se vypracovává a rozvíjí několik přístupů orientovaných na *závislosti*. Přitom je poměrně zajímavé, že přímé odkazy na L. Tesnière, francouzského člena Pražského kroužku, v české literatuře žádné nejsou až do doby, kdy se v Evropě před zhruba dvěma desítkami let vynořuje zájem o valenční teorie; šlo tu tedy do jisté míry o vývoj paralelní. Dnes je už zjevné, že závislostní analýza není jen pouhou notací variantou analýzy složkové (konstituentní) a že je řízena zcela odlišnými principy, ale také to, že závislostní analýza umožňuje, jak se zdá, derivování více strukturálních schémat a možností ze základů (heads), a v důsledku toho i to, že nabízí více informace než přístupy složkové; jinými slovy užití valenční rámce přináší více informace než např. theta sítě Chomského. Stupeň formalizace takových verzí závislostního popisu, jakého je schopný dosáhnout např. funkčně generativní přístup P. Sgalla a dalších (1986), je stejně vysoký jako stupeň přístupů jiných, čistě generativních. Zatímco se na jedné straně obejde bez transformací, integruje v sobě na druhé straně jak valenci, tak komponent aktuálního členění věty a představuje tak mnohem více než pouhou teorii věty (Sgall 1993a, 1993b); valence se tu pojímá jako vertikální dimenze závislostního stromu, zatímco aktuální členění má podobu horizontální dimenze hloubkového slovosledu.

Je třeba zdůraznit, že jak valence tak *aktuální členění věty (funkční větná perspektiva)*, resp. *topic-focus theory*, do české lingvistiky vnesená v druhém případě V. Mathesiem v jeho předválečných příspěvcích, jsou v ohnisku pozornosti současné orientace i mnoha dalších českých lingvistů (Daneš 1974, Firbas 1992, Mluvnice češtiny 1986, 1987). Původní dichotomii základu a jádra, resp. *tématu-rématu*, která je v podstatě založená na dichotomii *známé-nové* a pojímaná jako pragmatický komponent, se dostalo rozšíření o třetí komponent tranzitní (přechodu) a byla podrobně rozpracována; k tomuto rozpracování náleží i na škále vnímaný pojem *komunikativního dynamismu*, kterým se tak zároveň zavádí i pojem stupně komunikativní informativnosti. V důsledku potřeby rozpracovat především pojetí rématu (focus) se věnovala značná pozornost i otázkám negace a presupozice (Hajičová 1973). Zároveň bylo prokázáno (Daneš 1974), že pojetí dichotomie „topic–focus“ je relevantní i pro strukturu diskursu v tom, že postavení věty v něm je dáno způsobem, jakým je organizováno téma a réma.

Protože aktuální členění věty, umísťované do její hloubkové struktury, se považuje za její inherentní součást, začalo být zároveň jasné, že musí být i nepostradatelnou součástí sémantické analýzy věty. Z téhož důvodu je třeba tuto distinkci vnímat jako mechanismus umožňující *interaktivní* funkčně komunikativní modifikaci základní propoziční struktury věty, který byl založen mimo jiné i na teorii komunikativních funkcí zvláště R. Jakobsona. V konečném pohledu potvrzuje takovýto přístup k jazyku, resp. textu a jeho částem teleologický (teleonomický) pohled na jazyk, který byl už v minulosti kolektivně zdůrazňován Jakobsonem a dalšími a který se stal známý především pod názvem *means-ends model of language* (jazykový model prostředků a cílů, srov. zvl. Vachek 1967). *Filozofii jazyka* v něm obsaženou lze pak formulovat jako takový pohled na jazyk, který v něm spatřuje soubor účelných prostředků sloužících určitému cíli či cílům. Přijetím takového pohledu jsme pak dováděni i k takovým

základním otázkám o jazyku jako: lze právě zde hledat změny jazykového systému, které v jazyce nastávají, pokud jeho komunikativní potřeby tohoto řádu nejsou existujícími jazykovými prostředky plně uspokojovány? A jsou právě tyto změny vlastním zdrojem diachronie, kterou měl na mysli F. de Saussure (a které R. Jakobson a B. Trnka chápali tak, že vytvářejí v diachronii systém)?

Podobně jako teorie aktuálního členění věty se i *valence* stala, vedle přístupu P. Sgalla a kol. (1986), ústřední složkou valenčně založené teorie syntaxe F. Daneše a dalších (Daneš a kol. 1987, Mluvnice češtiny 1987). Pojetí valence, prozatím omezené v podstatě jen na verbum, se tu stalo nedílnou částí syntaktické teorie *větných vzorců*, ve které se uvažuje o několika rovinách těchto vzorců. Významnou úlohu v této teorii, která vyústila v České mluvnici (1987), hraje pozornost věnovaná sémantice, jež se stala její nedílnou a rozsáhlou součástí. Hranice mezi různými sémanticky založenými a tak i pojímanými aktanty a obecněji mezi samotnou syntaxí a lexikonem však zřejmě vyžaduje dalšího propracování a modifikace stejně jako ověření podílu a míry začleněné sémantiky (všechny dosavadní teorie jazyka operující v syntaxi, a nejen v ní, kauzálně a přímočaře s významem se totiž až dosud ukázaly jako neúspěšné). Významným momentem v teorii valence se stalo rozlišení participantů (aktantů) na obligatorní a fakultativní (opční), které se chápou jako jazyku vlastní, vnitřní a které stojí v protikladu k volným modifikacím verba (obligatorní jsou ovšem i ty, a to v takových případech jako *chovat se nějak, přijet někam*).

4. Další

Už před válkou se v Pražské škole postuluje a zakotvuje řada vazeb mezi lingvistikou a dalšími disciplínami; to pokračuje i po válce. Hlavní projev této orientace na širší integraci jazyka a dalších oblastí našla ve strukturalistických přístupech k sémiotice a estetice, resp. *literární teorii*, které jsou ve svém začátku spojovány se jménem J. Mukařovského, a v teoriích *spisovného jazyka* a funkčních stylů, které se vážou primárně na B. Havránka, i když např. i R. Jakobson tu v leccem přispěl zcela zásadním způsobem.

V neposlední řadě je třeba se zmínit ještě o mnohaleté pozornosti věnované otázkám *písma a grafických systémů*, kterou na tyto oblasti orientoval především J. Vachek.

5. Závěr

V důsledku tradičního a stále vzrůstajícího důrazu, který se klade na *relaci, vztah* (závislost, valenci aj.), se v poválečném vývoji pozornost postupně přesouvala od otázek spíše statické, *paradigmatické* klasifikace a pouhých abstraktních přístupů k syntaxi založených na frázové struktuře, v nichž nebylo místo pro substanci ani slovo, k *syntagmatickým* jednotkám jazyka. Je nicméně zřejmé, že je třeba si přát i další vývoj v řadě právě paradigmatických ohledů a oblastí. Dnes se především už jako zásadně potřebné jeví to, že je třeba znovu potvrdit úlohu slova jako ústřední jednotky jazyka, která byla od de Saussurových dob poněkud odsouvána v některých přístupech stranou. Tuto potřebu postavení slova znovu potvrdit jako entitu vytvářenou úhrnem rysů různé povahy (které jsou samy o sobě obecně syntagmatické), tedy saussurovských opozic, naznačuje i rostoucí pozornost, kterou mu některé přístupy začínají věnovat.

Mathesiův duch a vliv je v Praze stále živý; všechny pojmy, o nichž byla v předchozím řeč, které představují organický a sevřený komplex jak před- tak i poválečného pražského myšlení,

vstoupily do mezinárodního úzu a užívají se v různé míře i v lingvistických centrech mimo Prahu. Jakkoliv může být jejich dosah v různých zemích různý, což je přirozené, zůstávají všechny stimulem a výzvou pro druhé.

Literatura

- ČERMÁK F.: *Ferdinand de Saussure a jeho Kurs*. In: F. de Saussure, *Kurs obecné lingvistiky*, 1989, s. 15–28.
- ČERMÁK F.: *Prague School of Linguistics Today*. *Linguistica Pragensia* 1, 1995, s. 1–15 (upravená anglická verze tohoto příspěvku).
- DANEŠ F.: *A Three-Level Approach to Syntax*. *Travaux linguistiques de Prague* 1, Prague, Academia 1964, s. 221–240.
- DANEŠ F., ed.: *Papers on Functional Sentence Perspective*. Praha, Academia 1974.
- DANEŠ F. – HLAVSA Z. et al.: *Větné vzorce v češtině*. Praha, Academia 1987.
- DANEŠ F. – GREPL M. – HLAVSA Z., eds.: *Mluvnice češtiny 3. Skladba*. Praha, Academia 1987.
- DOKULIL M.: *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. Praha, Academia 1962.
- FILIPEC J. – ČERMÁK F.: *Česká lexikologie*. Praha, Academia 1985.
- FIRBAS J.: *Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication*. Cambridge, Cambridge U. P. 1992.
- HAIČOVÁ E.: *Negation and topic vs. comment*. *Philologica Pragensia* 16, 1973, s. 81–93.
- HAUSENBLAS K.: *On characterization and classification of discourses*. *Travaux linguistiques de Prague* 1, 1964, s. 67–84.
- HAVRÁNEK B.: *Studie o spisovném jazyce*. Praha, Academia 1963.
- HAVRÁNEK B. – JEDLIČKA A.: *Česká mluvnice*. Praha, SPN 1981, 4th ed.
- HJELMSLEV L.: *Omkring sprogteoriens grundlaeggelse*. København 1943 (český překlad F. Čermák, O základech teorie jazyka, Praha 1972).
- JAKOBSON R.: *Prinzipien der historischen Phonologie*. *TCLP* 4, 1931, s. 247–267.
- JAKOBSON R.: *Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre (Gesamtbedeutungen der russischen Kasus)*. *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 6, 1936, s. 240–288.
- JAKOBSON R.: *Closing Statement: Linguistics and Poetics*. In: T. A. Sebeok, ed., *Style in Language*. Cambridge (Mass.), 1960, s. 350–377.
- JAKOBSON R.: *Dialogy (Dialogues between Roman Jakobson and Kristina Pomorska)*. Praha, Český spisovatel 1993.
- LEŠKA O. – NEKVAPIL J. – ŠOLTYS O.: *Ferdinand de Saussure and the Prague Linguistic Circle*. *Philologica Pragensia* 30, 1987, s. 77–109.
- MATHESIUS V.: *O potenciálnosti jevů jazykových*. In: *Věstník Královské české společnosti nauk*, tř. historická, Praha 1911 (též in: Vachek J., ed., *U základů pražské jazykovědné školy*, Praha, Academia 1970).
- MATHESIUS V.: *Zielen und Aufgaben der vergleichenden Phonologie*. *Xenia Pragensia Ernesto Kraus*. Praha, Jednota českých matematiků a fyziků 1929, s. 432–445.
- MATHESIUS V.: *Zur Problem der Belastungs- und Kombinations-fähigkeit der Phoneme*. *TCLP* 4, 1931, s. 148–152.
- MATHESIUS V.: *On Some Problems of the Systematic Analysis of Grammar*. *TCLP* 6, 1936, s. 95–107.
- MATHESIUS V.: *Příspěvek k strukturálnímu rozboru anglické zásoby slovní*. *Časopis pro moderní filologii* 26, 1940, s. 79–84.
- MATHESIUS V.: *A Functional Analysis of Present-Day English on a General Linguistic Basis*. Prague, Academia 1975 (český originál *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistikém*, Praha, Academia 1961).

- MATHESIUS V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha, Odeon 1981.
- Mluvnice češtiny: Praha, Academia 1986, 1987.
- NEBESKÁ I.: *Ke klasickému pojetí normy v české lingvistice*. SaS 48, 1987, s. 334–342.
- NEÚSTUPNÝ J. V.: *Poststrukturalismus a Pražská škola*. SaS 54, 1993, s. 1–7.
- PETKEVIČ V.: *A New Dependency Based Specification of Underlying Representations of Sentences*. Theoretical Linguistics 14, 1987, s. 143–172.
- PETKEVIČ V.: *An Extended Dependency Based Specification of Underlying Representations of Sentences*. PhD Thesis, Praha, MFFUK 1990.
- PLÁTEK M. – SGALL J. – SGALL P.: *A dependency base for a linguistic description*. In: Sgall 1984, s. 63–97.
- POLDAUF I.: *The Third Syntactical Plan*. Travaux linguistique de Prague 1, Academia Prague 1964, s. 241–255.
- Projet de terminologie phonologique standardisée*: TCLP 4, 1931, s. 309–323.
- SAUSSURE F. DE: *Cours de linguistique générale*. Édition critique préparée par Tulio de Mauro. Paris, Payot 1982 (3. vyd. originálu z r. 1916).
- SAUSSURE F. DE: *Kurs obecné lingvistiky*. Praha, Odeon 1989 (komentovaný kritický překlad de Saussura 1982, doplněný podle Englerova vydání rukopisů z r. 1967, 1968 a 1974 o dodatečné pasáže od F. Čermáka).
- SGALL P. – NEBESKÝ L. – GORALČÍKOVÁ A. – HAJIČOVÁ E.: *A functional approach to syntax in generative description of language*. New York, American Elsevier 1969.
- SGALL P. – HAJIČOVÁ E. – BURÁŇOVÁ E.: *Aktuální členění věty v češtině*. Praha, Academia 1980.
- SGALL P.: *Contributions to functional syntax, semantics and language comprehension*. Amsterdam – Prague, Benjamins – Academia 1984.
- SGALL P.: *Classical Typology and Modern Linguistics*. Folia Linguistica 20, 1986, s. 15–28.
- SGALL P. – HAJIČOVÁ E. – PANEVOVÁ J.: *The Meaning of the Sentence in Its Semantic and Pragmatic Aspects*. Prague – Dordrecht, Academia – D. Reidel 1986.
- SGALL P.: *The Role of Lexical Data in a Dependency-Based Description*. In: Theorie und Praxis des Lexikons, eds. F. Beckmann – G. Heyer, Berlin – New York, de Gruyter 1993, s. 43–53.
- SGALL P.: *The Czech Tradition*. In: Syntax, eds. J. Jacobs – A. von Stechow – W. Sternfeld – T. Vennemann, Vol. 1, Berlin – New York, Walter de Gruyter 1993, s. 349–368.
- SKALIČKA V.: *Promluva jako lingvistický pojem*. SaS 3, 1937, s. 163–166.
- SKALIČKA V.: *The Need for a Linguistics of "la parole"*. Recueil linguistique de Bratislava I, 1948, s. 21–38.
- SKALIČKA V.: *Syntax promluvy (enunciace)*. SaS 21, 1960, s. 241–249.
- SKALIČKA V.: *Typologische Studien*. In: Braunschweig Vieweg Theses. Mélanges linguistiques dédiés au au premier congrès des philologues slaves, eds. P. Hartmann – P. Sgall, 1929. TCLP 1, 1979, s. 5–29.
- TRNKA B.: *Obecné otázky strukturálního jazykozpytu*. SaS 9, 1943, s. 57–68.
- TRNKA B.: *Jazykozpyt a myšlenková struktura doby*. SaS 10, 1948, s. 73–80.
- TRNKA B.: *Kapitoly z funkční jazykovědy*. Praha, Univerzita Karlova 1988.
- TRUBECKOJ N.: *Grundzüge der Phonologie*. TCLP 7 1939, Prague.
- VACHEK J.: *Dictionnaire de linguistique de l'école de Prague*. Utrecht – Anvers, Spectrum 1960 (ruský překlad z r. 1964).
- VACHEK J.: *The Linguistic School of Prague: An Introduction to its Theory and Practice*. London – Bloomington 1966.
- VACHEK J.: *A Prague School Reader in Linguistics*. Bloomington – London, Indiana U.P. 1967.
- VACHEK J.: *Written Language: General problems and problems of English*. Mouton The Hague 1973.
- VACHEK J., ed.: *Praguiana. Some Basic and Less Known Aspects of the Prague Linguistic School*. Amsterdam – Prague, Benjamins – Academia 1983.

FERDINAND DE SAUSSURE AND PRAGUE LINGUISTIC STRUCTURALISM¹

(Based on a paper In *Prague Structuralism. Methodological Fundamentals*, Heidelberg, Universitätsverlag Winter, 2003, s. 11–29)

1. Prague situation in the Second Decade of the 20th Century

There is hardly any doubt, especially now after some disillusionment with Chomskyan contributions to the progress of linguistics, that a more permanent and much significant influence on the linguistics of the 20th century has to be attributed to Ferdinand de Saussure. His ideas have become commonplace in current linguistics, especially in Europe, but not only there.

In Prague, his posthumous *tour de force* from his native Geneva into other countries began a few years after the publication of his phenomenal book on linguistics. It was here that one of the most influential versions of *structuralism* was born. It is the aim of this contribution to present a brief sketch of this development and of its relevant points.

It is impossible to describe the relationship between the Saussurean doctrine and the classical Prague School of Linguistics in a simple way. This is due not only to the complexity of the Prague scene but also to its constant development, in which issues continued to be discussed and delved into ever more deeply. Naturally, there are remarkable differences of opinion among leading figures in Prague in regard to major Saussurean tenets. There is also a gradual shift of emphasis to be observed in the development of thinking in Prague in more than one respect. A factor to be considered rather relevant is the way in which Saussurean ideas came to Prague: they did not come at once nor as naturally and easily as one might expect. Moreover, Prague linguists never adopted them as their sole program. A great deal of contemplation and discussion had to take place before Saussurean ideas merged with local ideas of and experience with language so that a new synthesis could be born. Saussurean ideas eventually became a general framework for that with which most Prague linguists were preoccupied.

In order to arrive at a true picture of the mutual relationship of the two schools of thought one must study the intricate relationship between intellectual convergence, adoption, modification and independent contributions. A methodological prerequisite for this is to observe these relationships as a scalar process where various degrees of stress or attention can be recorded, due to an individual linguists' personal differences. One may only speak of the emergence of common thinking after a time span of several decades. However, one may never be quite certain how much later preferences stressing divergent points distort such a picture.

¹ This is an expanded version of ČERMÁK (1996).

Prague linguists formed their *Cercle linguistique de Prague* in 1925–1926 at a time when they were already mature linguists. For example, when Vilém Mathesius (1882–1945) founded the *Cercle*, he was already 43 years old. It is remarkable that although they were no novice linguists they discovered they shared many common views on language. How this came about is still a matter of research for a historian. However, it is known that they formed their organization some ten years after the *Cours de linguistique générale* appeared, which was unknown in Prague after its publication for some time. Due to different personal dispositions and orientations, the way in which Prague scholars gradually made their acquaintance with the *Cours* was different in each case.

One must presume that there was both a parallelism of thought between Saussure and Prague scholars as well as a degree of gradual convergence in their respective orientations. This presumption explains why Prague linguists, who were in fact a group of international scholars gathered here, were ultimately able to incorporate and include the basic orientation of the *Cours* in their ideas. While Mathesius reports that the *Cours* reached Prague in 1919² and Vachek (1966) mentions the second edition (i.e. from 1922) as the chief source of this knowledge, Jakobson (1983) recalls his first copy of this book in 1920, i.e. shortly after he had settled in Prague, when Karcevskij sent him a copy. It was Karcevskij's knowledge of the book and personal acquaintance with Saussure that probably made him one of the first important sources of Saussure's influence abroad, or at least for his Moscow audience. The words of Skalička, a great admirer of Saussure, perhaps reveal how this really started in Prague. Skalička writes that to have read the *Cours* was a "must", the most natural thing to do in the atmosphere of Prague at that time; everyone was supposed to know it. A word of caution is necessary, however, in order to be able to properly appreciate some of the controversies and misunderstandings. It seems that in Prague and elsewhere, the *Cours* was not always studied very carefully, which might have been due, among other things, to the absence of a good translation. Serious and protracted misunderstandings of Saussure on the international scene are well recorded and Prague was no exception.

1.1 First Reflexions of de Saussure in Prague

Despite, or rather, because of this state of affairs there appeared neither a review nor a translation of the *Cours* in Prague at that time. The French original or the early and somewhat problematic German translation of 1931 were the only available sources in Prague while original Czech contributions unfortunately came decades later. The first and only review to have been published in Czech appeared only recently³. It, however, refers to the equally recent and rather belated translation and critical edition of the *Cours*.⁴ It may be of some interest to note, that the very first issue of the new journal *Slovo a slovesnost*, founded in 1935 as the tribune of the Cercle linguistique de Prague, contains a review of the Russian translation of the *Cours*, written by R. Jakobson;⁵ this seems to corroborate Skalička's view mentioned above.

² MATHESIUS (1982: 438).

³ Cf. LEŠKA – SGALL (1992).

⁴ ČERMÁK (1989) includes an extensive commentary on De Mauro's remarks and additional excerpts from the manuscripts.

⁵ JAKOBSON (1935: 187f.).

Nevertheless, apart from earlier isolated hints and passing references, Prague linguists did consider it necessary to take an early and principal stance on the majority of views as they knew them from the *Cours* at that time. Only two years after the *Cercle* had been founded, i.e. in 1927, they therefore published two separate and expert analyses of the *Cours*, one in English by Mathesius, in which Saussure was placed within a broader survey of contemporary linguistics in Europe, and one in Czech by Trnka. Trnka concentrated on the Geneva School itself and Saussure's place in it. It may be of some interest that attention was paid here primarily to matters of synchrony, while typical Saussurean oppositions and other matters were focused upon later.

Leška's recent comprehensive contributions are along these lines.⁶

1.2 Later Acknowledgements and Approaches

From then on, most Prague linguists refer repeatedly to Saussure in their contributions. However, the generally adopted attitude, although basically sympathetic, often contains criticism of various points or, perhaps more often, an elaboration and extension of some of the Geneva master's ideas. While it is of no use trying to make an inventory of contributions published in this field due to their sheer number, it may perhaps be useful to at least recall some of the more important papers.

Phonology, a field which was properly and perhaps primarily developed in Prague, was basically re-oriented from Saussure to take new paths. Contributions to this end were made by Jakobson (1928, 1931, etc.), Mathesius (1929) and later Trubetzkoy (1939, etc.). Trnka (1934), Vachek (1967), and others concentrated later on the distinction between synchrony and diachrony which has never ceased to be of general interest; Kořínek (1936) took up the *langue* and *parole* issue, while Vachek (1939, 1966, etc.) dealt with writing and written language. Skalička (1937) wrote on utterance (enunciation) as part of *parole* and later, after the war (1948), on the linguistics of *parole* and a need to establish it as a discipline. Karcevskij (1929), Skalička (1935), Jakobson (1939) and others focused on the sign. A broader scope of issues was covered by summary articles and studies by Mathesius (1927, 1933, 1947), Jakobson (1933), Trnka (1948) and Vachek (1966) which in each case surveyed a decade or even a longer period of research. Entries in the prestigious Czech national encyclopedia of the time,⁷ written by B. Havránek, should also be mentioned. These include extensive articles on *Structuralism* and *Structural linguistics* where the Saussurean trichotomy *langue-parole-langage* is firmly and properly established in the Czech language as *jazyk-(pro)mluva-řeč* for the first time, a division which was mistakenly abandoned for a time under the simplifying influence of Russian linguistics in the post-war Communist period.

Of course, some Prague linguists, due to their preoccupation with topics not to be found in Saussure, referred to him rather seldom. These include Trubetzkoy (phonology), Havránek (style and standard language) and others. Others, however, because of their different orientation, paid greater attention to him.

An interesting and rather helpful summary of the major tenets of the Prague School was compiled by Vachek in a dictionary of original quotations from Prague linguists under the title *Dictionnaire de linguistique de l'école de Prague* (1960). Even a cursory glance into this

⁶ LEŠKA et al. (1987) and ČERMÁK (1996).

⁷ *Ottův slovník naučný nové doby*, 1940.

dictionary gives one an impression of how far-reaching and extensive the attention paid to Saussurean ideas and terms really was. Thus, a substantial part of Vachek's dictionary is filled by such typically Saussurean entries as *analogy*, *arbitrary*, *associative (analysis)*, *diachrony*, *difference*, *distinctive*, *form*, *language* (standing, unfortunately, both for *langue* and *langage*), *opposition*, *parole*, *phoneme*, *seme*, *sign*, *structure*, *synchrony*, *syntagm*, *system*, *unit*, *value*, or *zero sign*, to name just a few. In fact, it is difficult to think of a single Saussurean term that might not be found here (it is useful to compare Vachek to Engler's dictionary of de Saussure's own terms of 1968).⁸

1.3 A Framework for Comparison

It is the author's aim to throw some light on Saussurean doctrine compared with that of the Prague school and show, in some cases, how it has been developed. Any comparison of contemporary events should be unbiased and from today's perspective; it must include at least two types of facts:

- (1) those common to both doctrines, and
- (2) those specific to only one doctrine.

In diachronic or successive cases like this, in which the Saussurean doctrine preceded that of the Prague school, the former automatically becomes the model for such a comparison. Hence, three types of points of view must be distinguished. These include

- (1) issues that both doctrines share, though these are perhaps shared only to a degree or in a modified form, such as those listed above from Vachek's dictionary;
- (2) issues that are originally Saussurean and have not been taken up by the Prague School;
- (3) issues that may be considered to have originated in Prague, where any question of Saussure's influence is difficult to determine though this may be present indirectly in the overall intellectual climate of the time and place.

In the following brief remarks, these points will be taken up in the reverse order.

2. Original Prague Principles

By saying original, reference is made only in regard to Saussure. No attempt will be made to trace other possible sources of influence or inspiration.

Five major principles will be singled out for inspection here, namely *function*, *centre-periphery*, *dynamism and potentiality*, *nomination and theme-rheme articulation of the sentence* („aktuální členění větné“), although a number of other minor points could be added.

2.1 The Notion of Function

Although this notion has won a general acceptance in linguistics, it had a slow gradual start and underwent considerable development in later decades, in fact branching out in several directions.

⁸ It is useful to compare Vachek to Engler's dictionary (1968) of Saussure's own terms.

It is now generally accepted that the notion of *function* is of Prague provenance.⁹ Saussure does not use the term in its noun form very often nor systematically.¹⁰ He seems to prefer the corresponding verb. The primary contemporary meaning of the term as “task, role” is rather difficult to trace in the *Cours*; the most similar usage appears in Saussure’s remark about the mechanism to express a relation among elements by a juxtaposition.¹¹ Nevertheless, the term *function* may be shown to occasionally have other meanings in the *Cours*, too, i.e. those of “activity” and “value”.¹²

However, if one considers the frequency of the notion, not the form, and also takes into account his favourite word *jeu* (play, interplay), which is used often and very much in the sense of *function*, one is confronted with a somewhat different view of the scene. The notion of *function* is definitely present, although somewhat veiled and in its germ form, in a pretheoretical use. To what extent Saussure used it unconsciously, is still a matter of debate. What is clear, however, is its further elaboration which is fully due to Prague linguists. A rare confirmation of this is voiced by Trnka (Trnka 1948), who is otherwise often critical of Saussure. In his opinion, Saussure based linguistics on a new structuralist foundation by replacing atomizing realism and naive empiricism with the concept of function and a system of hierarchically ordered signs.

In his seminal contribution, based on a number of previous, isolated views, Jakobson (1960) published his survey of communicative functions.¹³ Although no reference is made to Saussure, one may wonder to what extent his *circuit de la parole*¹⁴ may be seen at least in part as an inspiration. Most aspects that were later incorporated into the modern theory of communication are already present, namely psychological processing, social acceptance, and individual character.

It was, however, a long process from the occasional usage of either the term or notion of *function* to the declaration and development of a full-scale programmatic approach. The latter may be read in *Thèses* (1929) where the (1a) section’s head already reads *Conception of Language as a Functional System*.

2.2 The Centre-Periphery Dichotomy and Potentiality of The Language System

One might be tempted to search for similar near-correlations for other terms and notions, but their epistemological value would be rather problematic and it is safe to presume no correlation at all here. Such is the opposition *centre-periphery*, which elaborates and specifies Saussure’s notion of the state of language, but is in fact an independent idea of post-war origin, which may only be attributed to postwar Czech linguists. Likewise, its intellectual and very influential predecessor, V. Mathesius’s term *potentiality* or dynamic oscillation, a fluctuation of the synchronous state of language, already appears in 1911, i.e. before the publication of Saussure’s *Cours*. Incidentally, neither of the terms is to be found in Vachek’s otherwise excellent dictionary.

⁹ Cf. MUKAŘOVSKÝ (1936), THÈSES (1929).

¹⁰ It appears only seven times in the French original, cf. SAUSSURE (1982: 89, 149, 163, 186, 191, 218 and 257).

¹¹ Cf. ENGLER (1968).

¹² Cf. ENGLER (1968).

¹³ For a broader survey, see also ČERMÁK (1995a).

¹⁴ *Cours*, 37–38.

The idea of *potentiality of language* clearly represents a revolutionary view of language at the time and must be solely ascribed to Mathesius.¹⁵ Its postwar elaboration under the terms of *centre-periphery* has unmistakably many points in common with Saussure's line of thinking expressed in the term *état de langue* (language state) that he never elaborated and considered difficult.¹⁶ Saussure's comments¹⁷ about never-ending fluctuation, hesitation and imperfect balance of the language state are near to Mathesius' views on this point. Therefore, it seems that one might be justified in speaking about an unintentional intellectual convergence between the two men after all. In its substance, however, Mathesius's rather vague and basically statistical notion of the potentiality of language may not be entirely identical with Saussure's *état de langue*. It seems to be an established fact that these two scholars neither knew each other nor each other's views in 1911.

2.3 Language Nomination and Functional Syntax

The first programmatic point raised in Section (2b) of *Thèses* (1929) is called *Theory of Language Nomination. Word*. This is an undisputed recognition of V. Mathesius's original ideas. His theory of *language nomination* and its counterpart, *functional syntax*, are both rather different from the traditional division of language disciplines that still apply today. The theory of language nomination is to be unequivocally attributed to him alone and no corresponding points may be found in Saussure that would support a contrary view. Saussure's quasi-terms, the rather loosely used *idée* (idea) and *nom* (name) are not developed further in his *Cours* and do not represent any viable inspiration for V. Mathesius. His conception, though never fully realized as a program, underwent a considerable development in Czech linguistics and it has been recognized also abroad as a useful alternative and inspiration.

In fact Section (2b) of *Thèses* (1929) is headed *Research on the Word and Groupings of Words* and mentions, in addition to the point raised above, the *Theory of Syntagmatic Processes*. Obviously, this is both a direct recognition of what was treated only rudimentarily in Saussure and a program to be elaborated; a full page is devoted to its description.¹⁸

Finally, another of Mathesius's influential theories, that of the *theme-rheme sentence articulation* (or *functional sentence perspective*, or *topic-focus theory*, as it has also been called) must be mentioned, having also been introduced into structural linguistics by him, although its origins are probably older. Even though originally quite independent, it is now widely known in other countries and may be seen as one of Prague's major contributions to the interplay between *la langue* and Saussure's theory of *parole*, which he never wrote down or expounded upon in his lectures.¹⁹

3. Saussurean Principles Not Reflected in Prague

The problem of reading and translation of Saussure has been discussed above.²⁰ Despite these problems there is very little of Saussure that escaped the attention of Prague linguists

¹⁵ For a parallel thought in Saussure, see 4.1.

¹⁶ SAUSSURE (1982:143).

¹⁷ SAUSSURE (1982: 234F).

¹⁸ See 4.3.

¹⁹ See DANEŠ (1974), HAJIČOVÁ (1993), SGALL – HAJIČOVÁ – BURÁŇOVÁ (1980).

²⁰ See I, I.1.

or that which they considered so unimportant as to leave it aside. What was not adopted from Saussure seems to oddly coincide with the general consensus of other schools and trends elsewhere. In this respect, at least four points must be raised here. These include a complete absence of attention paid to the notions of *value* („valeur“), *language state* („état de langue“), *association* and perhaps *langage* as well. This seems to be due to reasons other than negligence or lack of appreciation. Passing, infrequent and obviously not systematic mentions of *value*, as in Karcevskij (1929) and Trnka (1936), are not really important.

3.1 The Notions of Value, State of Language and Association

There is no clear explanation for why the first two of these three terms, which are of primary importance in Saussure, are hardly ever mentioned by Prague linguists in their writings. A possible explanation is that these matters are too complex and presuppose solutions to a number of other issues, such as the language system, types of opposition and the nature of the sign.

An additional problem is perhaps to be found in Saussure himself and his inability to fully and clearly lay down his terms: *sens* (*sense*, related to the signifier) and *meaning* (*signification*, related to both the signifier and signified, but also confused, occasionally, with *value*). His preoccupation with *value*, a much more complex term that included both *sense* and *meaning*, overlooked the fact that some of its major constituents were lacking in clarity.

Regretfully, while there is a general agreement that the term *state of language* is useful, no real elaboration and specification of it has taken place²¹ and all of its subsequent usage remains imprecise and vague. It is obvious that a clear definition of this term is one of the major prerequisites for being able to say more about the *synchrony-diachrony* as well as *langue-parole* distinction,²² a fact that is not often duly appreciated.

Later contributions to the topic of *association* were made by the Copenhagen linguist L. Hjelmslev and introduced into linguistics under the name of *paradigm*,²³ which has become a standard label. Hjelmslev's view of the language system as the sum of paradigms existing in the language (paradigmatics) is still badly in need of elaboration. It seems that this still requires clarification and a consensus must be reached in regard to the existence of types of mutual relations between oppositions in the system. The notion of the *value* may be successfully reconsidered only after this has occurred.

For the sake of accuracy, one must note that the term *value* has been used on several occasions, but almost exclusively by Trubetzkoy and Jakobson in phonology, i.e. in a situation much simpler. The possibilities of current large-scale research offered by large corpora and corpus linguistics offers hope for the specification and elaboration of the notion of the *language state*, crucial to any solution of the controversy about *synchrony-diachrony*.

3.2 The Notion of *Langage*

When asking why the term and notion of *langage* was not used in Prague, or for that matter elsewhere the way Saussure meant it, one should look for the answer in the nature of the term

²¹ But see ČERMÁK (1997).

²² See 4.1.

²³ See also 4.3.

itself. From what little Saussure said about it on several occasions, it seems that more than one interpretation of its essence are possible. Moreover, the term is fairly vague and misty in the *Cours*. This last statement, inspired by Saussure's dictum that *langage* is an inborn capacity and, therefore, a quality of something else, may have been supported by a fact of quite a different order.

Even a casual comparison of various translations of the *Cours* reveals that, unlike French and perhaps Italian, many languages, have had difficulties in finding a term that would be distinct from those used for *langue* and *parole*. This is also partly the case of Czech, where this almost universal difficulty is shared as a result of the relation of the equivalent terms used for *langage* („řeč“) and *parole* („mluva“). The former, being a frequent and established word, had been used for several notions the mutual relations of which were not quite clear, while the latter, *mluva*, a half-forgotten and ambiguous word, was only recently employed systematically for one of the central notions in Saussure's theory. It seems that the last fact might also have contributed to the lower currency of this Saussurean term in many national linguistics as well.

4. The Common Grounds of Saussure and Prague Linguists

By now it should have become clear that the majority of Saussure's ideas were adopted in Prague and are still being used. Thus, one finally discerns what Saussure and the Prague School have in common. It must be made quite clear, however, that there has never been a straightforward, simple and undisputed correspondence or intellectual agreement between both parties. At the same time, it has to be pointed out that by concentrating on these issues, one nears the very essence of modern linguistics. Three broad questions will be singled out here, namely the opposition of *synchrony-diachrony*, related by its general background to the distinction between *langue-parole*, and the notions of *sign*, *unit*, and *entity*. It is evident that in this discussion, other basic concepts, such as *system*, *paradigm/paradigmatic*, *syntagm/syntagmatic* and the like, will necessarily be involved as well.

4.1 Synchrony-Diachrony Distinction and the Language System

It was already made quite clear in *Thèses* (1929) section (1b) what Prague linguists thought to be the primary goal of their research. This section is called *Tasks of the Synchronic Method. Its Relations to the Diachronic Method* and follows the first section on the functional system of language. *Synchrony* and *diachrony* are taken for granted here and used as methodological tools. But the real discussion which followed was far from simple.

The distinction between *synchrony and diachrony* is perhaps the single most controversial Saussurean tenet. It was originally accepted only in a modified version by some people in Prague, although the response in Prague seemed to be from the beginning more favourable than elsewhere. Why this distinction became a subject of debate, proposals on or rejection of is made clear in De Mauro's note No. 176 to his Italian translation of the *Cours*.²⁴ The misunderstanding of the distinction resulted primarily from both an erroneous belief and presumption. Thus it was argued that:

²⁴ Cf. also SAUSSURE (1989).

- (1) the language system has both qualities, i.e. that it has, at the same time and from the same point of view, both synchronic and at least some diachronic aspects existing side by side, and that
- (2) if Saussure strictly separated these two aspects to the point of exclusion of diachrony, he made an unacceptable mistake, because diachronic stages have their system.²⁵

Jakobson, Karcevskij, Trubetzkoy and others²⁶ began this discussion very early, and it continued after the war. Four Czech linguists, Havránek, Horálek, Skalička and Trost declared in 1958 in their joint answer to questions for the IVth Slavicist Congress in Moscow that:

The programmatic principles of the Prague group included the non-opposition of the synchronic and diachronic analysis of language [...] It was emphasized that in historical analysis one should start from the systemic (i.e. synchronic) conception, and that in the synchronic analysis one must take into consideration the dynamism of the system of language.²⁷

A stand was thus taken aiming at no sharp and black-and-white distinction between the two concepts. Some views, however, such as that of Trnka,²⁸ go even further and effectively abolish the synchrony-diachrony distinction:

The Linguistic Circle of Prague conceives language as a system of sign oppositions (and concludes, at the same time, that it does not cease to be a structure and system even in its historical development). By applying the notion of a language system to its historical perspective, the Circle has reconciled linguistic diachrony with synchrony, contrary to F. de Saussure's theory.²⁹

The misunderstanding that is apparent from his words indicates that Trnka never linked the synchrony-diachrony distinction with the crucial notion of the state of language which is different in different periods being always the basis for the existence of the system. Saussure could never have argued that historical periods are devoid of a system and thus Trnka seems to ascribe to him something he had never said. What Saussure would have instead stressed, is that every single state of language must have its own system. Of course, this has been an extreme position taken by one scholar in the protracted discussion and Trnka may not be justified in formulating this view so sharply on behalf of the other Circle members.

One can only agree with De Mauro, the critical editor of Saussure, that Saussure primarily had a methodological distinction in mind, i.e. the importance and necessity to distinguish between different points of view, which he often emphasized. Despite the imperfect and unbalanced state in which Saussure's thinking is represented in the *Cours*,³⁰ where the state of the language is characterized as constantly fluctuating and full of imperfect analyses, Saussure postulated no absolute dividing-line between synchrony and diachrony. A much clearer picture of this point emerges, if one realizes its close connection with the problem of how to define the state of language, and which Saussure admittedly leaves open. Saussure's remark, although

²⁵ But see also ČERMÁK (1997).

²⁶ For a survey, see De Mauro's note above.

²⁷ Contribution published in English by VACHEK (1967: 463–467).

²⁸ Accessible in his posthumously published book from 1988 and read originally as lectures somewhat earlier.

²⁹ TRNKA (1988: 195). The part in parentheses comes from the somewhat larger Czech original, published in the same book, next to the English version, p. 192.

³⁰ It is quite clearly from SAUSSURE (1982:234–235) and the like; see also above.

only a germ, seems in fact to be in keeping with Mathesius's view of the potentiality of language. This idea has only recently been stressed.³¹

That both of these viewpoints, Saussure's and that of Prague linguists, were despite some differences basically the same is to be seen from a similar use of parallel, though not identical, notions. Although Saussure seemed to prefer such terms as *status-motus*, or *statique-dynamique* early, where the idea of changeability and instability is clear, he abandoned these later for *synchronique-diachronique*. In his study of 1911, which Saussure had no way of knowing, Mathesius used the term *static* (*fluctuation*) as opposed to *dynamic* (*changeability*), notions which he viewed against the background of his idea of the *potentiality of language*.³²

In a discussion of this kind, individual views and suggestions, which are sometimes extreme, must be separated from mainstream thought. The latter is represented in the Prague School by the prestigious *Grammar of Czech* written by B. Havránek and A. Jedlička, one of the founding members of the Prague School (1981). The following quotations speak quite clearly on the general acceptance of the basic Saussurean dichotomy:

*Scientifically explained description and analysis of language from the point of view of its state at a given time is called **synchronic**.*³³

*Such a scientific explanation of language from the point of view of its development is called **diachronic**, or just traditionally, **historic** (developmental).*³⁴

In the text that follows, both the terms *static* and *dynamic* as well as the idea of fluctuating and dynamic character of language is mentioned, too.

It may be useful to add that Prague linguists did not, as a rule, elaborate on the notion of the *system* and appear to have taken over its identification with *langue*. The general term has often been specified to designate partial systems as well. Thus, systems in phonology and lexicon were those that were referred to most often.³⁵

4.2 Langue-Parole Distinction

Any discussion of such general and basic terms as *langue* and *parole* will inevitably lead to somewhat narrower, but related notions of *system*, *syntagm*, *paradigm* and the like. If this is to be fair to Saussure, it must also specify both terms in regard to the term of *langage* as well, although this is only seldom done.³⁶ In Prague, the crucial distinction between *langue* and *parole* has basically always been accepted by most linguists, though with minor modifications.³⁷ There have been some period-prone ideologically based Marxist condemnations of this distinction by second-rate "experts" but they were of no real value and serve now, if not already forgotten, only as monuments of political opportunism. A quotation from a postwar article written by four leading Czech linguists sums up the mainstream position which has not changed until now, though there are, as usual, minor disagreements to be found:

³¹ For a discussion, see De Mauro's note.

³² See 2.2.

³³ HAVRÁNEK – JEDLIČKA (1981: 10).

³⁴ *Ib.* 12.

³⁵ See also 4.2.

³⁶ See 3.2.

³⁷ The only notable exception is, again, TRNKA (1998: 70).

One of those outstanding features of the structuralist approach, which even nowadays may be evaluated in the positive, is the distinction established between language as a system ('*langue*') and concrete happenings in language, language-events ('*parole*', speech). The mutual relation of '*langue*' and '*parole*' was not always properly understood, but the critics of the structuralist conception, too, were sometimes unable to see the issue quite correctly. '*Langue*' should be conceived as an abstract system of norms; it is a necessary prerequisite of mutual understanding, but it has no independent form of existence and can be recognized only from concrete utterances [specimens of '*parole*', J. V.]. It should be added that '*parole*', the process of speaking includes not only concrete acts of speaking, but also acts of listening and decoding. In examining concrete happenings in language one should also consider the so-called '*speech*', which necessarily accompanies all psychical processes, and also silent reading. Admittedly, structurally oriented linguists have made more progress in examining the problems of '*langue*' than in studying '*parole*'.³⁸

No in-depth analysis of the contents of this quotation are necessary to realize that most of the features Saussure attributed to the notion of *langue* are present here.³⁹ These include the ideas of an abstract system opposed to language events, a model for production and realization in *parole*, the conventional character and collective model (=system of norms), and implicitly its indirect accessibility through *parole* alone due to its place in the brain. The social character of *langue*, stressed elsewhere, may not be explicitly mentioned here, but it too is understood. Though Prague linguists did elaborate extensively the idea of the *norm* in language,⁴⁰ this must be understood in the context of Saussure's statement⁴¹ that language is the norm for all other manifestations of *langage*. The original Prague contribution seems from the very beginning to be the view of language as a *system of purposive means* („účelné prostředky“), in which Mathesius (1932)⁴² explicitly links the idea of the system with that of function.

Other features of *langue*, such as speaking-listening, writing-reading, both real or silent, which are also mentioned in the quotation above, may, if taken as concrete acts, be understood as contributions or specifications of what might be considered *parole*, which Saussure did not really elaborate. Other rather casual remarks along this line followed, such as that by Trubetzkoy (1939, where, speaking in the introduction about sender-addressee and object, he lays down some of the rudiments of a communication framework). A fundamental contribution to the theory of *parole* is written by Skalička (1948). In this pioneering contribution, Skalička disproves to a certain degree the statement above, that not much progress has been made in the theory of *parole*.

Major contributions towards the elaboration of the theory of *parole*, however, came still later. Above all these include the postwar theory of *valency*, specified and elaborated as sentence patterns,⁴³ and the elaboration of the concept of *functional style*⁴⁴ and *utterance*.⁴⁵

A major development in syntax is represented by Mathesius' theory of the *functional sentence perspective*, familiar, alternatively, as the theme-rheme articulation of a sentence.⁴⁶ It is

³⁸ VACHEK (1967: 463–467).

³⁹ See also 3.1 and the notion of the state of language.

⁴⁰ For a survey, see NEBESKÁ (1987).

⁴¹ SAUSSURE (1982: 25).

⁴² In MATHESIUS (1982: 65–75).

⁴³ DANEŠ – HLAVSA (1987), DANEŠ – GREPL – HLAVSA (1987).

⁴⁴ HAVRÁNEK (1963).

⁴⁵ SKALIČKA (1937).

⁴⁶ Referred to above in 2.3.

necessary to stress, however, that both these issues are of a complex nature in which a significant part is now seen as belonging to *langue*.

It is a curious fact that *valency* theorists have acknowledged L. Tesnière as their predecessor but have never really mentioned Saussure, although he most probably did have some influence on Tesnière. Rudimentary ideas about *sentence patterns* may be detected in Saussure's *types of combination* and models or *formulas*.⁴⁷ Generally speaking, it remains to be seen whether a link between *valency*, a term which is not to be found in Saussure, and his influential concept of *valeur*, based on the same root, may be established.

4.3 Syntagm and Paradigm

These belong to the most common and basic terms of general linguistics today. Being related to and motivated by the *langue-parole* distinction, they are therefore also necessary for the elaboration of both *parole* and *langue* or rather, system and its principle notions (Saussure often spoke of axes here). Prague linguists did not originally use the terms *syntagm* and *paradigm* very frequently, though they employed them from time to time. Their terms, derived from the corresponding quality and sum of these, *syntagmatic (syntagmatics)* and *paradigmatic (paradigmatics)*, however, have become rather common. It must be pointed out that, although indirectly Saussurean in origin, they were developed later (see also below). However, the notion of the *system*, somewhat contrary to Saussure's warning against artificial separation of its parts, has traditionally been viewed in Prague as being made up of distinct, semi-independent *levels*.⁴⁸ However, occasional references, though never elaborated systematically, point to their interrelated character. The term *level* is not to be found in Saussure and is a later import into linguistics.

Considerable progress along syntagmatic lines could have been recorded in Prague⁴⁹ and still continues to be made, though no keen interest is to be seen in matters of real syntagms below the sentence level, i.e. that of collocations. Except for some notable contributions to morphology and word derivation, paradigmatic approaches aiming at a further elaboration of the system still show little progress. Making further use of Hjelmslev's ideas (1943), among other things, might prove fruitful. This is, however, a general problem of contemporary linguistics, which is primarily preoccupied with syntax.

A discordant though isolated example may round out the picture and illustrate the plurality of views on Saussure's basic ideas that existed in Prague. This is again provided by Trnka, who explicitly said something that has never been quite true for other Prague linguists:

The Circle has also rejected Saussure's unclear and misleading dichotomy of *langue* versus *parole*. We believe that the two terms are dispensable in the structural theory of language [...] ⁵⁰
Subsequent development has shown no diminishing of interest in this primary distinction.

⁴⁷ SAUSSURE (1982: 173).

⁴⁸ In fact, TRNKA (1943), postulates here partial but independent systems, i.e. that of phonology, morphology and syntax, see also 4.1.

⁴⁹ See remarks about syntax in 2.3 and 4.2 above.

⁵⁰ TRNKA (1990: 195).

4.4 The Linguistic Sign

It is difficult to find a trace of the term *sign* in the influential and programmatic *Thèses* (1929) except for a passing remark, such as in 3a, and it is evident that the idea of the linguistic sign took some time before it was adopted in Prague. This was radically changed in 1935 with the first issue of the journal *Slovo a slovesnost*, the platform of the *Prague Linguistic Circle*, where a group of leading linguists⁵¹ extensively stressed the central role of the sign in linguistics, pointing to its social character and the sign character of the language system.

Although Karcevskij's contribution on the sign itself⁵² is a notable exception, Prague linguists paid only general attention to the term and notion of the sign in subsequent years. Nevertheless, it appears that the Prague school was first in using the notion of the sign programmatically and paid it more than lip service.

Saussure took pains to establish *signs in langue* by relating them to other concepts and frameworks. In the system he calls them *entities*, which in turn are considered to be language *units* when they are viewed as parts of the mechanism of the language. Their defining properties involve such attributes as *arbitrary*, *distinctive*, and *oppositive*. Since Saussure's attention to these *units* was more methodological than factual, the field was left open to others. This was precisely the field, derived from and based on the sign, which proved fruitful. Thanks to Trubetzkoy (1939, but also earlier), Mathesius (1931), Jakobson (1931)⁵³ and others, Prague linguists are now best known as having elaborated the term *phoneme* and, partly, *morpheme*.⁵⁴

Postwar efforts also brought further results in the elaboration of other units, notably of *sentence*,⁵⁵ and more recently of *lexeme* and *phrase*,⁵⁶ the latter suggesting inclusion of multi-word units into the system as well. A remarkable contribution to the *arbitrary character* of language units, its limitations and the question of motivation in general, and in the field of the *language nomination*⁵⁷, is to be found in the dichotomy based on the scale of motivation (i.e. stretching from zero to full motivation), namely in the dichotomy of the *descriptive nomination* vs. *simple nomination* („pojmenování popisné“ vs. „pojmenování značkové“) by Mathesius (1940 and elsewhere).

5. Conclusions?

Remarks made so far could only touch upon some points and very briefly at that; much had to be excluded. Some of what was said above is also to be found in the author's remarks to his Czech translation of Saussure's *Cours*. In conclusion, it is safe to generalize that Saussure's influence on Prague linguists is indisputable and clear, although there is no simple conclusion that might be offered in the end. This is not only because Saussure's influence has had many forms and degrees that are hard to measure, but also because it is a story with an open end and there will hopefully be new things to come.

⁵¹ HAVRÁNEK, MATHESIUS et al, (1935).

⁵² KARCEVSKIJ (1929).

⁵³ See also JAKOBSON – HALLE (1956).

⁵⁴ Cf., e.g., Project 1931, although phoneme has never been considered to be a sign.

⁵⁵ MATHESIUS (1936), but already before that, KARCEVSKIJ (1931).

⁵⁶ FILIPEČ – ČERMÁK (1985), ČERMÁK (1988, 1994).

⁵⁷ See in 2.3 above.

FERDINAND DE SAUSSURE A PRAŽSKÁ ŠKOLA

(In: *Přednášky z XLI. běhu Letní školy slovanských studií*, UK Praha 1998, s. 23–37)

1. Úvod

Vztah mezi učením F. de Saussura a Pražskou lingvistickou školou není pochopitelně ani jednoduchý ani neměnný. Mezi vedoucími osobnostmi Pražské školy je možné už dlouho před válkou vysledovat pozoruhodné odlišnosti v přístupu k hlavním saussurovským „postulátům“; stejně tak lze v pražských postojích pozorovat i zjevný a postupný posun v myšlení a selektivní přesouvání důrazu jen na některé z nich. Zároveň je třeba ale také hned úvodem připomenout, že de Saussurovo dědictví do Prahy nepřišlo nikterak přirozeně, najednou a snadno, jak by se z dnešní perspektivy zdálo: ani po svém příchodu, který byl postupný, nebylo Pražskými lingvisty přijato jako jejich jediný a výlučný program. Spíše se postupně stávalo obecným rámcem pro většinu témat, o nichž se tu během let pak uvažovalo. Chceme-li tudíž dospět k věrnějšímu obrázku tehdejší předválečné scény a vzájemného vztahu obou myšlenkových škol, pražské a ženevské, je třeba především studovat složité a splývavé vztahy a procesy jsoucí na škále, kde na jedné straně máme co dělat s intelektuální konvergencí, přejímáním a modifikací přejímaného, na druhé straně však také s nezávislými příspěvky k lingvistickému myšlení oné doby.

Pražští lingvisté vytvářeli svůj *Cercle linguistique de Prague* v letech 1925–26 už jako zralé vědecké osobnosti, jejichž názory na jazyk měly již v té době mnoho společného, tj. v době zhruba deseti let po vydání *Cours de linguistique générale*, a jakkoliv se s *Kursem* F. de Saussura seznamovali každý po svém a sám, je zřejmé, že jejich myšlenková orientace byla v zásadě konvergentní a že proto také dokázali a byli v zásadě ochotni do ní začlenit i orientaci, kterou de Saussurův *Kurs* přinášel. Zatímco Mathesius se zmiňuje o tom, že *Kurs* dorazil do Prahy v roce 1919, tedy tři roky po svém vydání (Mathesius 1982, s. 438) a Vachek zase zmiňuje jeho druhé vydání (z r. 1922) jako svůj hlavní zdroj seznámení se s ním (1966), Jakobson (1983) si vzpomíná na svůj první exemplář *Kursu* z r. 1920, tj. z doby krátce poté, co se usadil v Praze; *Kurs* mu tehdy poslal Karcevskij. Zřejmě vůbec jedním z prvních důležitých zdrojů ovlivnění, mj. ruských lingvistů v Moskvě, byl Karcevskij, který znal *Kurs* i de Saussura osobně; nicméně nejvěrněji tento stav zřejmě vystihují slova V. Skaličky, který byl velkým Saussurovým obdivovatelem a z jehož přímého podnětu vznikl i můj nedávný český překlad *Kursu*: říkával, že znalost *Kursu* byla v tehdejší pražské atmosféře čímsi samozřejmým, a příliš se tedy ani nepátralo po tom, jak a kdy ho kdo četl. Přesto je tu třeba v závěrech být zdrženlivý, mj. i vzhledem k tomu, že je třeba správně pochopit i určité kontroverze a dobová nedorozumění a být si jich vědom: je známo, že v Praze a ještě mnohem více mimo ni

se *Kurs* nečetl právě nejpečlivěji, k čemuž zajisté mj. přispíval svou měrou i nedostatek jeho překladu (historie pozdějších překladů do různých jazyků je kapitola sama pro sebe, připomeňme pro ilustraci aspoň matoucí deformaci termínu fonologie např. v prvním německém Lomelově překladu).

Přesto, že takovýto stav informovanosti se může zdát poněkud překvapivý, *Kurs* nebyl pražskými lingvisty do češtiny ve své době nikdy přeložen, ba ani recenzován. První a jedinou recenzi v češtině vlastně uveřejnili nedávno až Leška a Sgall (1992), a to na opožděný český překlad, který jsem publikoval spolu s překladem extenzivního De Maurova komentáře v r. 1989 a který znovu vyšel r. 1996. Zajímavé však je to, že úplně první číslo časopisu *Slovo a slovesnost*, založeného jako tribuna Pražského lingvistického kroužku roku 1935, naopak obsahuje recenzi ruského překladu *Kursu*, kterou napsal R. Jakobson (s. 187–188) a která nepřímo potvrzuje Skaličkova slova zmiňovaná výše. Shrňeme-li a necháme-li přitom stranou rané zmínky a letmé narážky, zdá se, že Pražané prostě nepovažovali za nutné zaujímat nějaký principiální postoj k úhrnu názorů a postojů, které ve své době znali z *Kursu* a které většinou nějak přijímali už předtím; naopak už dva roky po založení *Cercle linguistique de Prague*, tedy Pražského lingvistického kroužku r. 1927, se *Kurs* dočkává hned dvou rozborů, jednoho psaného anglicky Mathesiem, který zasazuje de Saussura do širšího rámce soudobé lingvistiky, a druhého v češtině z pera B. Trnky, který se v něm soustřeďuje na celou Ženevskou školu; nedávným, tj. až poválečným příspěvkem je v tomto smyslu pak i příspěvek Leškův (Leška et al. 1987). Jistou zajímavost tu může mít i to, že hlavní pozornost se tu soustřeďuje primárně na záležitosti synchronie (a diachronie), zatímco aspekty opozicí a další věci se dostávají do středu pozornosti až později.

Od této doby se pak nadále prakticky každý pražský lingvista ve svých příspěvcích opakovaně k de Saussurovi a jeho dílu hlásí. Jejich tón je obvykle obecně souhlasný a sympatický, zahrnuje však i kritiku toho či onoho aspektu Saussurova učení či spíše častěji jeho rozvedení a propracování. Jistě na jedné straně nemá zvláštní cenu tu sestavovat vyčerpávající seznam pražských příspěvků v dané oblasti, na druhé straně však může být užitečné si tu připomenout aspoň ty důležitější a zásadní studie. V tomto smyslu se tudíž vyjadřovali k fonologii Jakobson (1928, 1931 etc.), Mathesius (1929), později Trubeckoj (1939 etc.) a další, o synchronii a diachronii psali Trnka (1934) a Vachek (1967), zatímco o vztahu langue a parole Kořínek (1936), o písmu Vachek (1939, 1966 etc.), o promluvě jako součásti parole uvažoval Skalička (1937), který pak až po válce se jako jeden z prvních pokouší vymezit i lingvistiku parole (1948), kterou mnozí, zvláště povrchní čtenáři u de Saussura tolik postrádali; o znaku psali Karcevskij (1929), Skalička (1935) i Jakobson (1939) a další. Širší záběr více otázek lze nalézt ve studiích a souhrnných přehledech Mathesiových (1927, 1933, 1947), Jakobsonových (1933), Trnkových (1948) a Vachkových (1966), které vždy nabízely shrnutí uplynulého desetiletí, ba i delšího období výzkumu, diskuze a přemýšlení. Konečně si zmínku zaslouhují i informace v podobě hesel psaných do Ottova slovníku naučného nové doby (1940), prestižní české encyklopedie, která sem píše B. Havránek a mezi která patří taková jako „Strukturalismus“ a „Strukturální lingvistika“, kde je zásadní de Saussurova trichotomie *langue–parole–langage* už pevně a jasně poprvé terminologicky zakotvena do češtiny jako *jazyk–(pro)mluva–řeč*. Dodejme, že pod simplifikujícím vlivem poválečné sovětské lingvistiky komunistické éry se na čas tato trichotomie opouští a konfúzně a mylně nahrazuje dichotomií *jazyk–řeč*, kde termín řeč nabývá v kontrastu k pražské tradici nesmyslně význam, který dřív měl a nyní znovu začíná mít termín *mluva*.

I jen dosti zběžná probírka slovníku Pražské školy (*Dictionnaire de linguistique de l'école de Prague*), který vydal r. 1960 francouzsky J. Vachek, dobře ukazuje, nakolik a jak dalece

se sem promítá pozornost věnovaná saussurovským termínům a myšlenkám. Takto je značná část hesláře Vachkova slovníku věnována takovým typicky saussurovským heslům, jako jsou *analogie, arbitrární, asociativní (analýza), diachronie, difERENCE (rozdíl), distinktivní, foném, forma, hodnota, jazyk* (bohužel už bez rozlišení, a tedy ve významu jak *langue* tak i *langage*), *jednotka, opozice (protiklad), parole, sém, struktura, synchronie, syntagma, systém, znak, znak nulový* ap. Je to výčet významně vyčerpávající a je ve skutečnosti nemožné tu nenajít byť jediný z centrálních termínů, které známe z de Saussurova *Kursu* (srov. i Englerův slovník vlastních de Saussurových termínů z r. 1968).

V následujících poznámkách se pokusím aspoň stručně porovnat Saussurovo učení s pražskými názory na lingvistiku a jazyk. Je zřejmé, že jakékoliv srovnání, má-li být synchronní a nepředpokládá, musí obecně zahrnout aspoň dva typy faktů:

- (1) fakta, která jsou oběma školám společná a
- (2) fakta, která jsou specifická pouze pro jednu z nich.

Je tedy třeba se jinými slovy soustředit jak na shody, tak na rozdíly v obou myšlenkových okruzích. V diachronních případech časově vůči sobě následných, jako je případ náš, tj. tam, kde de Saussurovo učení učení pražskému nutně předchází a stává se automaticky i modelem pro prováděné srovnání, je třeba však lišit tři typy souvztažností a stavů. Jsou to

- (1) otázky společné oběma učením, i když obvykle jen do určité míry či v modifikované podobě, kam patří např. pojmy a termíny vyjmenované z Vachkova slovníku;
- (2) otázky, které jsou saussurovské, ale Pražská škola je nevyužila; a konečně
- (3) otázky, které lze považovat za původem pražské, kde vliv de Saussura je obtížné vysledovat, i když může být přítomný aspoň nepřímo, tj. v celkovém intelektuálním klimatu doby a místa.

K těmto třem oblastem a typům vztahů přistoupím v obráceném pořadí.

1. Některé z původních pražských myšlenek a přístupů

Je vhodné tu uvést především pět pojmových okruhů, totiž pojmy a termíny *funkce, centrum-periferie, dynamismus a potencialita, pojmenování a aktuální členění věty (téma-réma)*, jakkoliv by k nim bylo možné přidat ještě některé další, obvykle méně zásadní (srov. Čermák 1995).

Pojem *funkce* se obecně dnes přijímá jako termín pocházející z pražského okruhu, jakkoliv se dnes široce užívá už obecně (Mukařovský 1936, Thèses 1929); připomeňme si zvláštní význam tohoto termínu i z toho důvodu, že Pražská škola se jako první často označuje právě atributem *funkční*. Je málo známo, že de Saussure ho příliš často v této substantivní podobě neužíval (i když aspoň sedm výskytů tohoto termínu lze najít na s. 89, 149, 163, 186, 191, 218 a 257 kánonického francouzského originálu) a dával přednost odpovídajícímu verbu, které je u něj naopak časté. Pokud však zvážíme frekvenci pojmu, a nikoliv jen formy a zahrneme pak i jeho oblíbené slovo *jeu*, do češtiny překládané obvykle jako *souhra*, které velmi často užíval právě ve smyslu *funkce*, máme před sebou nakonec dost odlišný obrázek, kde pojem funkce nabývá výrazně na důležitosti a stává se zřejmým, že funkční uvažování pro de Saussura nijak

okrajové nebylo. Naproti tomu je třeba zmínit i to, že de Saussure příležitostně užíval, vedle primárního významu „úlohy, role“, termínu *funkce* ještě v dalších významech, zvl. pak jako „činnost-aktivita“, „vzťah“ či „hodnota“ (srov. Engler 1968). Rýsuje se tak tedy závěr, že de Saussure tento termín skutečně užíval běžně, avšak jen v jeho zárodečné formě a preteoretickém úzu a snad i poněkud podvědomě. Naproti tomu jeho vědomě propracování a etablování je plně třeba přičíst lingvistům Pražské školy. Jistým potvrzením tohoto závěru může být postoj Trnkův (Trnka 1948), který býval vůči de Saussurovi často kritický, podle jehož názoru de Saussure postavil lingvistiku na novou strukturní základnu tím, že nahradil atomizující realismus a naivní empirismus pojmem funkce a systému hierarchicky uspořádaných znaků.

Obdobné kvazikorelace, i když zřejmě v menší míře, je možné hledat i pro výskyt a úzus dalších termínů a pojmů, avšak jejich epistemologická hodnota by byla dosti problematická. Takto je opozice *centrum–periferie*, která rozpracovává ve skutečnosti de Saussurův pojem jazykového stavu, až poválečného původu a lze ji přisuzovat výlučně poválečným českým lingvistům, zatímco její intelektuální a velmi vlivný předchůdce, termín *potenciálnost*, resp. dynamické kolísání synchronního stavu jazyka, se dá dobře a bezpečně sledovat k V. Mathesiovi, který o něm mluvil už r. 1911, tj. ještě před vydáním de Saussurova *Kursu*. Uvedme jen pro zajímavost, ani jeden z těchto důležitých termínů Vachkův jinak výborný slovník neuvádí.

I když myšlenka potenciality jazyka nesporně představuje ve své době zcela revoluční pohled na jazyk a její autorství náleží jasně V. Mathesiovi, její poválečné rozpracování pod názvem *centrum–periferie* má nepochybně mnoho společného se směrem, kudy se ubíralo de Saussurovo myšlení právě v souvislosti s jeho termínem *état de langue*, jazykový stav, který však nestačil rozvést a sám považoval za obtížný (srov. s. 143). Avšak sama jeho slova, jako třeba ta ze s. 234–235 o „*chodu jazyka, který kříží nesčíslné množství váhání, přibližnosti a poloanalýz*“ a o tom, že „*v žádném okamžiku nemá konkrétní jazyk systém dokonale ustálených jednotek*“, naznačují, že jeho pohled na jazykový stav se Mathesiovu názoru na tuto otázku velmi blíží. Zdá se tudíž, že tu koneckonců můžeme právem obecně vidět značnou intelektuální konvergenci mezi oběma mysliteli, i když Mathesiova představa potenciality jazyka, která je obecně ve své povaze statistická, se s de Saussurovou představou jazykového stavu zcela krýt nemusí.

Avšak další pojem a myšlenka *jazykového pojmenování (nominace)*, která tvoří spolu s funkční syntaxí jeden ze dvou pilířů jeho pojetí jazyka, od Mathesia nesporně pochází a je třeba mu ji plným právem jednoznačně také připisat; u de Saussura nic podobně sevřeného nenalzáme. V tomto smyslu de Saussure pojmy, které by tímto směrem mohly ukazovat a které užívá často, tj. *ideu* a *jméno*, ve svém *Kursu* nikterak dál nerozvádí a nezakotvuje. Nicméně jistý stupeň konvergence, který na své rozpracování dosud čeká, lze spatřovat mezi pojmenováním a de Saussurovými pohledy na *výraz (expression)*, srov. např. Engler 1986), u kterého při různých příležitostech, podobně jako u pojmenování, zmiňuje takové aspekty jako *ne/přímý, prostý/složený, ne/rozložitelný, syntetický/analytický, převod myšlenky či signifiké do znaku ap.* Pojetí Mathesiova jazykového pojmenování, jakkoliv se v Čechách nikdy nedožilo plné realizace jako samostatný program, přesto procházelo značným vývojem v české lingvistice a pozornost mu byla a je věnována značná; jako užitečná alternativa a inspirace slouží zčásti i řadě lingvistů zahraničních.

Konečně se zmiňme ještě o *aktuálním členění věty*, což je opět původní mathesiovský termín a pojem, který do strukturní lingvistiky zavedl, známé dnes také jako *teorie funkční větné perspektivy*, což je jeho novější synonymum; dlužno dodat, že jeho kořeny jsou zřejmě starší. Ačkoliv byla tato teorie uváděna zprvu zcela nezávisle v řadě s dalšími ideami a přístupy,

jeví se v dnešní době jako jeden z hlavních příspěvků pražské lingvistiky lingvistice světové. Je dobře známa v řadě zemí a lze ji chápat také jako svérázný příspěvek a vyplnění mezery v oblasti součinnosti a souvztažnosti *langue a parole*; k podání svého pojetí la parole se de Saussure, jak známo, nikdy nedostal anebo neodhodlal (zde se názory různí).

2. Saussurové principy, které pražské přístupy nezahrnuly

Je toho jen málo v de Saussurově učení, co by uniklo pozornosti lingvistů Pražského kroužku a co by považovali za nevýznamné a podružné natolik, že by to opominuli. Přesto takové oblasti a myšlenky jsou. Rád bych tu připomněl aspoň čtyři.

Na prvním místě stojí absence pozornosti, a to úplná či téměř úplná, věnované pojům *hodnota (valeur)*, *jazykový stav*, *asociace* a do značné míry i pojmu *řeč (langage)*, kterou však lze jen stěží přičítat jejich nedbalosti či nedostatku schopnosti ocenění; letmé zmínky o *hodnotě* např. u Karcevského (1929) a Trnky (1936) přitom nemají větší důležitost. Vysvětlení, proč první tři z těchto termínů, tak důležitých pro de Saussura, u Pražanů prakticky žádnou odezvu nenalezly, můžeme snad hledat v tom, že tyto termíny jsou natolik komplexní, že předpokládají řešení celé řady dalších otázek, s nimiž jsou propojené, jako je jazykový systém, typy a druhy opozic (protikladů) a povaha jazykového znaku. Co takové rozpracování může mj. vyžadovat? Zatímco cizí příspěvky na téma *asociace*, zvláště pod pozdějším názvem *paradigmatu*, který do lingvistiky zavádí Louis Hjelmslev, jsou důležité, zůstává jeho pojetí jazykového systému, který se rovná úhrnu všech paradigmat v jazyce existujících, stále jen programem a blíže rozpracováno nebylo. Až po realizaci takovéhoho jistě nemalého kroku a po dosažení konsenzu v tom, jaké typy opozic, v jakém množství a vzájemných vztazích lze v systému spatřovat, je podle mého názoru teprve možné znovu začít uvažovat s určitou šancí na úspěch o pojmu *hodnota*. Povšimněme si pro přesnost toho, že termínu *hodnota* bylo v pražském okruhu skutečně několikrát při různých příležitostech užito, ale bylo to téměř výlučně v oblasti fonologie, a to ze strany Trubeckého a Jakobsona, tj. v situaci a oblasti mnohem prostší a množstvím vztahů méně náročné. Podobně pak i rozpracování a zpřesnění dalších pojmů, jako je *jazykový stav*, které mají zásadní důležitost pro řešení staré kontroverze v pojetí *synchronie–diachronie*, a kterému, jak se zdá, napomůžou slibné možnosti v oblasti korpusové lingvistiky, muselo čekat prakticky až do současné doby.

Nechceme-li, i když by to taky bylo možné, nabízet stejnou odpověď jako v předchozím případě na otázku, proč se v pražské lingvistice neužívalo termínu *langage (řeč)*, musíme pak odpověď hledat jinde, mj. v samotné povaze tohoto termínu. Zdá se totiž, že z toho mála, co de Saussure o *langage* při několika příležitostech uvedl, plyne jednak více než jediná možnost interpretace podstaty toho pojmu a jednak i to, že je poněkud vágní a méně jasný. Tento výklad situace, inspirovaný de Saussurovým výrokiem, že *langage* je přirozená schopnost člověka a tudíž kvalita čehosi jiného, nepřímou podporuje i skutečnost zcela odlišného řádu. I z velmi běžného porovnání různých překladů *Kursu* je totiž rychle zřejmé, že mnoho jazyků má, na rozdíl od francouzštiny a z evropských jazyků snad ještě italské, potíže s nacházením dobrého termínu, který by ho vystihoval a byl odlišný od termínů pro *langue a parole*. To je zčásti i případ češtiny, kde tato potíž pramení ze vztahu ekvivalentních termínů užívaných pro *langage*, tj. *řeč* a *parole*, tj. mluvu: první výraz, tj. *řeč*, je v češtině běžné a etablované slovo, které se však užívá pro několik odlišných pojmů, jejichž vzájemný vztah není z některých hledisek zcela jasný; avšak druhý představuje polozapomenuté a nejednoznačné slovo, které až v souvislosti s potřebou systematicky a terminologicky závazně vyjádřit de Saussurův pojem

a termín *parole* se v češtině začalo užívat; podobná situace se zapojením málo frekventovaného výrazu pro *parole* zde byla i v jiných jazycích.

3. Principy společné de Saussurovi a Pražanům zároveň

Dostáváme se konečně k tomu, co skutečně měli společného jak de Saussure tak Pražská škola, i když toto sdílení, korespondence či shoda nebyla nikterak přímá či prostá. Zároveň se tak dostáváme k samé podstatě moderní lingvistiky. Povšimneme si zde v zásadě tří širokých otázek, tj. protikladu *synchronie–diachronie*, mj. v jeho vztahu k protikladu *langue–parole*, který tu pro další úvahy poslouží jako obecné pozadí, a konečně také pojmů *znak*, *jednotka* a *entita*. Je zřejmé, že při analýze takovýchto základních pojmů bude třeba si nutně všimnout i dalších základních pojmů, bez nichž další úvahy nejsou možné; patří sem takové jako *systém*, *paradigma*, resp. *paradigmatický*, *syntagma*, resp. *syntagmatický* apod.

Specificky kontroverzní se stala u Pražanů, a ovšem nejen u nich, de Saussurova distinkce mezi *synchronií* a *diachronií*, která byla řadou Pražanů přijímána pouze v modifikované podobě. Proč se právě tato distinkce či opozice stala předmětem mnoha diskuzí, oprav či přímo téměř odmítání, vysvětluje ve své poznámce č. 176 ke svému italskému překladu de Saussurova *Kursu* především Tullio De Mauro (srov. i de Saussure 1989): mylné chápání a přijímání, ba nepochopení této distinkce se prostě zakládalo na chybných předpokladech. Argumentovalo se tím, (1) že jazyk má obě kvality, tj. že v něm existují v určité době a z téhož hlediska vždy zároveň vedle synchronie aspoň některé aspekty, resp. součásti diachronie a (2) pokud de Saussure oba aspekty striktně odděloval tak, že diachronii ze synchronie zcela vylučoval, že dělal nepřijatelnou chybu, protože diachronní stadia jazyka svůj systém mají taky.

Tuto diskuzi začali už dost brzy Jakobson, Karcevskij, Trubeckoj a další (viz De Maurova poznámka výše) a pokračovalo se v ní až do poválečné doby. Roku 1958 čtyři čeští lingvisté, Havránek, Horálek, Skalička a Trost (srov. anglickou verzi u Vachka 1967, s. 465–467) ve společné odpovědi na otázky položené účastníkům 4. sjezdu slavistů v Moskvě říkají (citováno podle anglického překladu): „Programové zásady pražské skupiny zahrnovaly neprotikladnou synchronní i diachronní analýzu jazyka... Zdůrazňovalo se, že při historické analýze by se mělo začínat od systémového (tj. synchronního) pojetí a že při synchronní analýze by se měl brát ohled na dynamiku jazykového systému.“ Některé názory, zvláště pak Trnkův (jak vysvítá mj. z jeho posmrtně vydané knihy r. 1988, která byla některým však známa už o něco dříve jako série jeho přednášek), zacházejí ještě dál a distinkci synchronie–diachronie de facto ruší (Trnka 1988, s. 195): „Pražský lingvistický kroužek pojímá jazyk jako systém znakových protikladů a zároveň dovozuje, že nepřestává být strukturou a systémem ani ve svém historickém vývoji. Zdůrazněním jazyka jako systému i v jeho historickém vývoji směřuje jazykovou diachronii se synchronií, kterou F. de Saussure zásadně od diachronie odlučoval (s. 192).“

Nedorozumění skrývající se za těmito slovy jasně ukazuje, že Trnka distinkci synchronie–diachronie nikdy nespojoval se zásadním saussurovským pojmem jazykového stavu, který je v různých obdobích různý a je vlastním základem existence jazykového systému. De Saussure by nikdy nemohl tvrdit, že historická období nemají systém; co by naopak vždy musel zdůraznit, je to, že každý jednotlivý jazykový stav musí mít svůj systém vlastní. Obecně tu šlo samozřejmě o jednotlivý extrémní postoj zaujímaný jedním z pražských lingvistů, a to v dlouhé a proměnlivé diskuzi, a lze se jistě domnívat, že Trnka zcela v právu nebyl, jestliže svůj názor formuloval takto ostře jménem ostatních členů Pražského kroužku.

Můžeme se tu naopak ztotožnit s výkladem De Maura v tom, že de Saussure měl na mysli primárně metodologickou distinkci, a tedy důležitost rozlišování mezi různými hledisky, což také sám vícekrát zdůrazňoval. Přesto, že podoba de Saussurova přemýšlení o této otázce je v jeho *Kursu* tradičně zprostředkována dost nedokonalým a nevyrovnaným způsobem, je zvláště ze stránek 234–235 a dalších (viz i výše) dobře zřejmé, že de Saussure stav jazyka pojímal jako neustálé a „*nesčíslné množství váhání, přibližností a poloanalýz*“, abychom si znovu připomněli jeho vlastní formulaci, a že nějakou absolutní dělicí čáru mezi synchronií a diachronií vést nemohl a také nevedl. Mnohem jasnější obrázek složitosti tohoto momentu a problému si však můžeme udělat až tehdy, jestliže si uvědomíme, nakolik těsná je tu souvislost s problémem, jak vlastně je možné stav jazyka definovat, vymezit (Čermák 1997); de Saussure sám přiznává, že ponechává tuto otázku přesně nezodpovězenou a mluví o neustálé změně a její nahodilosti (s. 108, 122). Tato jeho poznámka se pak jeví, jakkoliv jen ve svém zárodku, dokonce jako souběžná s Mathesiovým pohledem na potencialitu jazyka, i když se tato souvislost začala zdůrazňovat až poměrně nedávno (o vývoji diskuze tu píše zasvěceně De Mauro v jedné ze svých poznámek ke *Kursu*).

Že obě tato hlediska byla, navzdory jistým rozdílům, zásadně stejná, vysvítá i z užívání paralelních, jakkoliv ne identických pojmů: na jedné straně de Saussure dával původně přednost takovým termínům jako *status–motus* či *statique–dynamique*, od kterých však později ustoupil a začal místo nich užívat termíny *synchronní–diachronní*; na druhé straně Mathesius ve své studii z r. 1911, kterou de Saussure samozřejmě neznal, zavádí pojmy *statický* (*statické kolísání*) a v protikladu k němu termín *dynamický* (*dynamická proměnlivost*).

Při analýze tohoto druhu je samozřejmě nutné snažit se rozlišit ty názory a návrhy, jakkoliv můžou být extrémní, které jsou individuální a vztahují se k jednotlivci, od názorů a návrhů reprezentujících hlavní a většinový proud myšlení celé skupiny. Takovýto většinový postoj členů Pražské školy pak představují např. formulace ze známé České mluvnice od B. Havránka a A. Jedličky (1981). Pár citací z ní vybraných jasně mluví o jednoznačném a nesporném přijímání této saussurovské dichotomie: „*Vědecky osvětlený popis a rozbor jazyka z hlediska jeho stavu v dané době se nazývá synchronním* (s. 10)“ a o něco dále (s. 12) „*Takovéto vědecké osvětlení jazyka z hlediska vývoje se nazývá diachronním neboli tradičně prostě historickým (vývojovým)*“. V následujícím textu se tu také už zmiňují jak termíny *statický* a *dynamický* tak myšlenka synchronního kolísání jazyka a jeho dynamické povahy.

Jakákoliv diskuze tak obecných otázek jako *langue–parole*, tj. jazyka a mluvy, se nemůže dříve či později nevyjádřit k pojetí poněkud sevřenějších, avšak těsně souvisejících pojmů *systém*, *syntagma*, *paradigma* a další. Zásadní a základní lišení mezi *jazykem* a *mluvou* se v Praze obecně přijímalo vřadycky, i když s drobnějšími modifikacemi v případě některých lingvistů (významnou výjimku tu opět představuje B. Trnka, 1988, s. 70). Jistá dobově poplatná a rádooby marxistická odsouzení této distinkce ze strany jiných byla jen periferní povahy a žádnou skutečnou hodnotu ani vliv nepředstavovala; byla jen dokladem politického oportunismu některých lingvistů. Citace ze společného poválečného článku čtyř předních českých lingvistů (srov. Vachek 1967, s. 463–467) shrnuje postoj hlavního proudu v českém lingvistickém myšlení, které se dodnes nezměnilo a zůstává přes obvyklé drobné odchylky podivuhodně stálé:

„... *Jeden z oněch vynikajících rysů strukturalistického přístupu, který lze i dnes hodnotit kladně, je distinkce stanovená mezi jazykem jako systémem ('langue') a konkrétními jevy v jazyce, jazykovými událostmi (<parole>). Vzájemný vztah mezi <langue> a <parole> se ne vždy pojímal správně, avšak*

ani kritici strukturalistického pojetí nedokázali vždy tuto otázku vnímat správně. *«Langue»* je třeba pojímat jako abstraktní systém norem; je nutným předpokladem vzájemného porozumění, má však nezávislou formu existence a lze ho rozpoznat jen skrze konkrétní promluvy. Je nutno dodat, že *‘parole’*, proces mluvení, zahrnuje nejen konkrétní akty mluvení, ale i akty poslouchání a dekodování. Při zkoumání konkrétních dějů v jazyce bychom měli brát v úvahu i takzvanou *‘vnitřní mluvu’*, která nutně doprovází všechny psychické procesy, a také tiché čtení. Strukturně orientovaní lingvisté připouštějí, že dosáhli většího pokroku ve zkoumání problémů *‘langue’* než ve studiu *‘parole’*.“

I při jen docela zběžném pohledu na obsah tohoto citátu tu dokážeme bez potíží rozpoznat přítomnost většiny rysů, které de Saussure pojmu *la langue* skutečně přisuzoval: abstraktní systém stojící v protikladu k jazykovým událostem, model pro produkci a realizaci v *parole*, konvenční povaha a kolektivní model (=systém norem) a implicitnější i jeho jen nepřímou dostupnost skrze *parole*, a to kvůli jeho umístění v lidském mozku. I když tu zmínka o jeho společenské povaze, o které je řeč jinde, přímo není, rozhodně se tu vyrozumívá také. Jakkoliv Pražané myšlenku *normy* v jazyce rozsáhle rozpracovávali (srov. přehled u Nebeské 1987), je třeba ji stále chápat na pozadí de Saussurova jasného výroku (s. 25) o tom, že jazyk je normou všech dalších manifestací *langage*. Původním pražským příspěvkem se naproti tomu v této souvislosti jeví od samého počátku pohled na jazyk jako na systém účelných prostředků, v němž Mathesius (1932, in Mathesius 1982, s. 65–75) výslovně spojuje myšlenku systému s jeho funkcí.

I další rysy zmiňované v uvedeném citátu, jako je *mluvení–poslech*, *psaní–čtení*, ať už skutečné či tiché, je možné, pojímáme-li je jako konkrétní akty, chápat jako příspěvky či specifikace toho, co by se dalo považovat za *la parole*, mluvu, jejíž teorii de Saussure příliš nerozpracoval. Na pražské straně je možné vysledovat k této otázce občasně náhodné zmínky, jakou je např. poznámka Trubeckého (1939, kde v úvodu mluví o vztahu mluvčího a adresáta a zmiňuje přitom některé ze základních momentů komunikačního rámce). Se zásadním příspěvkem k teorii *parole* přichází až Skalička (1948), který aspoň zčásti omezuje výše uvedené konstatování, že v oblasti *parole* mnoho pokroku dosaženo nebylo. Hlavní příspěvky rozpracovávající teorii *parole* se však objeví až o něco později.

Patří mezi ně, vedle rozpracování pojetí *funkčních stylů* (Havránek 1963) a *promluvy* (Skalička 1937), poválečná teorie *valence*, rozpracovaná a specifikovaná především v podobě větných vzorců (Daneš – Hlavsa 1987, Daneš – Grepl – Hlavsa 1987) a rozvoj Mathesiovy teorie *aktuálního členění větného*, resp. funkční větné perspektivy (např. Daneš, ed. 1974, Sgall – Hajičová – Buráňová 1986, Hajičová 1993), která – obvykle bez přiznání pražských kořenů – se v generativistickém rámci rozvíjí pod názvem distinkce *topic–comment*. Je však třeba zdůraznit, že povaha obou těchto otázek je komplexní a významná část tu patří do *la langue*, jazykového systému. Podivným rysem přístupu valenčních lingvistů přitom je to, že za svého předchůdce sice uznávali a uznávají L. Tesnière, ale nikdy se přitom nezmiňují o de Saussurovi, jakkoliv de Saussure na Tesnière jistý vliv měl. I samotné rudimenty myšlenky větných vzorců se totiž dají spatřovat v de Saussurových *typech kombinací* a *modelech* či *formulích* (de Saussure, s. 173).

Obecně můžeme jen čekat, zda se ještě nedá stanovit určitá vazba mezi *valencí*, o které de Saussure explicitně nemluvil, a jeho významným a zásadním pojmem *hodnoty*, který následující lingvistika, ať je to kterákoliv, shodně v zásadě zanedbává, ba přímo ignoruje. Určitým východiskem tu může být např. de Saussurova poznámka z poznámek k morfologii (s. 130, 3296a, 1, srov. Englerův slovník 1968) o *svazku* (*lien*), který vystihuje jako „vztah závislý na

hledisku“, a to tak, že: „*svazek, který se stanovuje mezi věcmi, existuje předem ... u samotných věcí a slouží k tomu, aby je určoval*“. Naznačuje se tu tudíž cosi jako valence, která je pevnou vlastností věci.

Související pojmy *syntagmatu* a *paradigmatu*, nezbytné k vybudování jak parole tak langue, resp. textu a systému, u Pražanů původně nezaznamenaly nijak zvlášť časté využití, i když se užívaly; naproti tomu odvozené termíny *syntagmatika/syntagmatický* a *paradigmatika/paradigmatický* se užívaly mnohem častěji. Povaha systému se v Praze obvykle nazírala, poněkud paradoxně a navzdory de Saussurovu varování před umělým oddělováním jeho částí, jakožto složená z odlišných *rovin* (např. Trnka 1943 tu postuluje částečné, avšak nezávislé systémy, tj. systém fonologický, morfologický a syntaktický). Ve smyslu syntagmatického přístupu tu na jedné straně lze mluvit o jistém pokroku, postupu vpřed (viz výš), avšak z hlediska paradigmatického (s výjimkou významných příspěvků v oblasti morfologické a slovo-tvorné) tu lze na straně Pražanů jasně vidět jistou absenci vývoje, kdy potřeba jistého průlomu ven z této situace, pro který lze mj. znovu posoudit vhodnost některých Hjelmslevových idejí (1943), je naléhavě zřejmá. Obecně tu ovšem jde o problém celé moderní jazykovědy a pokrok tu může přijít z leckteré strany.

Pokusíme-li se tudíž ještě stručně tento obrázek doplnit a ukázat na pluralitu pražských názorů, je třeba uvést opět i jeden hlas odlišný. Pochází opět od B. Trnky (1990, s. 195) a prohlašuje cosi, co nikdy takto zcela pravda nebyla: „*Dalším krokem ... je poznání, že bezpečným východiskem zkoumání není ani dichotomie langue/parole. Podle názoru pražské lingvistické školy ... oba termíny jsou postradatelné pro strukturální jazykovou teorii...*“ (v poněkud odlišné anglické verzi se dokonce říká přímo: „*Kroužek také odmítl Saussurovu nejasnou a zavádějící dichotomii langue versus parole*“).

De Saussurovu pojmu *znaku* odpovídá v oblasti langue termín *entita*; entity jsou z jiného hlediska u něj nazírané také jako *jednotky*, pokud je chápeme jako části mechanismu jazyka, a jejich definiční vlastnosti pak zahrnují takové atributy jako *arbitrární*, *distinktivní* a *protikladný*. Protože však de Saussure věnoval těmto jednotkám pozornost spíše metodologickou než věcnou, ponechal tak pole otevřené přemýšlení druhých. A tak díky Trubeckému (1939, ale i už dříve), Mathesiovi (1931), Jakobsonovi (1931, srov. i Jakobson – Halle 1956) a dalším se dnes klasická Pražská škola spojuje s propracováním takových termínů jako *foném* a zčásti i *morfém* (srov. např. Projet 1931). Poválečné úsilí v této oblasti však přineslo plody v propracování i dalších jednotek, totiž *věty* (Mathesius 1936, ale před ním už Karcevskij 1931), a nedávno i *lexému* a *frazému* (Filipec – Čermák 1985), jimiž se implikovaně v jazykovém systému uznává zároveň i existence víceslovných jednotek. Pozoruhodný příspěvek k *arbitrární povaze* jazykových jednotek, jejich omezení a otázce motivace obecně, a to zvláště v oblasti *jazykového pojmenování* (nominace) (viz výše), představuje dichotomie založená na škále a síle motivace (tj. v rozmezí nulové–plné motivace), která je tradičně známá pod mathesiovskými názvy *pojmenování značkové* a *popisné* (Mathesius 1940 i jinde).

4. Závěr

Oblast vymezená názvem tohoto příspěvku je výrazně široká a ty poznámky, které bylo možné v daném prostoru a čase tu zformulovat, se nutně mohly dotknout jen některých bodů, a to ještě jen velmi stručně; je zřejmé, že mnoho dalšího muselo zůstat za jejich rámcem bez povšimnutí. Mnohé z toho, co tu bylo řečeno, lze v jiné podobě najít i v mých poznámkách k překladu de Saussurova *Kursu* do češtiny (1989, 1996).

A tak stručně shrnutí daného tématu může znít asi takto: kromě poměrně banálního konstatování, že de Saussurův vliv na Pražany je nepopiratelný a jasný, se žádný další závěr příliš nenabízí. Důvodem není jen to, že jeho vliv měl mnoho podob a projevoval se trvale v různém stupni v jednotlivých otázkách, který měřit je možné jen obtížně, ale také to, a to je snad ještě důležitější, že stále ještě jde o příběh s otevřeným koncem, kdy máme právo i naději, že čas přinese další a nové poznání.

Literatura

- ČERMÁK F.: *Ferdinand de Saussure a jeho Kurs*. In: F. de Saussure, *Kurs obecné lingvistiky*, 1989, s. 15–28.
- ČERMÁK F.: *Pražská škola dnes*. In: *Přednášky z XXXVII. a XXXVIII. běhu LŠSS*, UK Praha, 1995, s. 39–52.
- ČERMÁK F.: *Ferdinand de Saussure and the Prague School of Linguistics*. In: *Travaux du Cercle linguistique de Prague. Prague Linguistic Circle Papers*, Vol. 2, Amsterdam, John Benjamins 1996, s. 59–72 (původní a stručnější verze tohoto příspěvku).
- ČERMÁK F.: *Synchrony and Diachrony revisited: Was R. Jakobson and the Prague Circle Right in Their Criticism of de Saussure?* *Folia Linguistica Historica* XVII/1–2, 1997, s. 29–40.
- DANEŠ F., ed.: *Papers on Functional Sentence Perspective*. Praha, Academia 1974.
- DANEŠ F. – HLAVSA Z. et al.: *Větné vzorce v češtině*. Praha, Academia 1987.
- DANEŠ F. – GREPL M. – HLAVSA Z., eds.: *Mluvnice češtiny 3. Skladba*. Praha, Academia 1987.
- ENGLER R.: *Lexique de la terminologie saussurienne*. Utrecht – Anvers, Spectrum 1968.
- FILIPEC J. – ČERMÁK F.: *Česká lexikologie*. Praha, Academia 1985.
- HAIČOVÁ E.: *Issues of Sentence Structure and Discourse Patterns*. Praha, Charles University 1993.
- HAIČOVÁ E.: *Topic-Focus and Related Research*. In: P. A. Luelsdorff, ed., *The Prague School of Structural and Functional Linguistics*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins Publ. Comp. 1994, p. 245–275.
- HAVRÁNEK B.: *Studie o spisovném jazyce*. Praha, Nakladatelství Čs. akademie věd 1963.
- HAVRÁNEK B. – JEDLIČKA A.: *Česká mluvnice*. Praha, SPN 1981, 4th ed.
- HUELSLEV L.: *Omkring sprogteoriens grundlaeggelse*. København 1943 (český překlad, *O základech teorie jazyka*, Praha, je z r. 1972).
- JAKOBSON R.: *Prinzipien der historischen Phonologie*. TCLP 4, 1931, s. 247–267.
- JAKOBSON R. – POMORSKA K.: *Dialogues*. Paris, Flammarion 1980.
- JAKOBSON R. – HALLE M.: *Fundamentals of Language*. The Hague, Mouton 1956.
- KARCEVSKIJ S.: *Du dualisme asymétrique du signe linguistique*. TCLP I, 1929, s. 33–38.
- KARCEVSKIJ S.: *Sur la phonologie de la phrase*. TCLP 4, 1931, s. 188–227.
- LEŠKA O. – NEKVAPIL J. – ŠOLTYS O.: *Ferdinand de Saussure and the Prague Linguistic Circle*. *Philologica Pragensia* 30, 1987, s. 77–109.
- LEŠKA O. – SGALL P.: *F. de Saussure po česku v roce 1990*. *SaS* 53, 1992, s. 65–67 (recenze F. de S., *Kurs obecné lingvistiky* 1989).
- MATHESIUŠ V.: *O potenciálnosti jevů jazykových*. In: *Věstník Královské české společnosti nauk, tř. historická*, Praha 1911.
- MATHESIUŠ V.: *Zielen und Aufgaben der vergleichenden Phonologie*. *Xenia Pragensia*: Ernesto Kraus Praha, Jednota českých matematiků a fyziků 1929, s. 432–445.
- MATHESIUŠ V.: *Zur Problem der Belastungs- und Kombinations-fähigkeit der Phoneme*. TCLP 4, 1931, s. 148–152.
- MATHESIUŠ V.: *On Some Problems of the Systematic Analysis of Grammar*. TCLP 6, 1936, s. 95–107.

- MATHESIUS V.: *Příspěvek k strukturálnímu rozboru anglické zásoby slovní*. Časopis pro moderní filologii 26, 1940, s. 79–84.
- MATHESIUS V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha, Odeon 1982.
- MUKAŘOVSKÝ J.: *Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty*. In: J. Mukařovský, *Studie z estetiky*. Praha, Odeon 1966.
- NEBESKÁ I.: *Ke klasickému pojetí normy v české lingvistice*. SaS 48, 1987, s. 334–342.
- Projet de terminologie phonologique standardisée*. TCLP 4, s. 309–323.
- SAUSSURE F. DE: *Cours de linguistique générale*. Édition critique par Rudolf Engler. Tome I: fasc. 1, 2, 1967, fasc. 3, 1968, Tome II: fasc. 4, 1974, Wiesbaden.
- SAUSSURE F. DE: *Cours de linguistique générale*. Édition critique préparée par Tulio De Mauro. Paris, Payot 1982 (3rd. ed. of the original from 1916).
- SAUSSURE F. DE: *Kurs obecné lingvistiky*. Praha, Odeon 1989 (přeloženo z kritického vydání de Saussura z r. 1982 s komentářem, dodatečnými pasážemi z rukopisného vydání R. Englera 1967, 1968, 1974 F. Čermákem), 2. vyd. Praha, Academia 1996.
- SGALL P. – HAJIČOVÁ E. – BURÁŇOVÁ E.: *Aktuální členění věty v češtině*. Praha, Academia 1980.
- SGALL P. – HAJIČOVÁ E. – PANEVOVÁ J.: *The Meaning of the Sentence in Its Semantic and Pragmatic Aspects* (ed. J. L. Mey). Dordrecht, D. Reidel Publ. Comp. 1986.
- SKALIČKA V.: *Promluva jako lingvistický pojem*. SaS 3, 1937, s. 163–166.
- SKALIČKA V.: *The Need for a Linguistics of "la parole"*. Recueil linguistique de Bratislava I, 1948, s. 21–38.
- Thèses. Mélanges linguistiques dédiés au premier congrès des philologues slaves*. TCLP 1, 1929, s. 5–29.
- TRNKA B.: *General Laws of Phonemic Combinations*. TCLP VI, 1936, s. 57–62.
- TRNKA B.: *Obecné otázky strukturálního jazykozpytu*. SaS 9, 1943, s. 57–68.
- TRNKA B.: *Jazykozpyt a myšlenková struktura doby*. SaS 10, 1948, s. 73–80.
- TRNKA B.: *Kapitoly z funkční jazykovědy*. Studies in Functional Linguistics. Praha, Univerzita Karlova 1988.
- TRUBECKOJ N.: *Grundzüge der Phonologie*. TCLP 7 1939.
- VACHEK J.: *Dictionnaire de linguistique de l'école de Prague*. Utrecht – Anvers, Spectrum 1960 (ruský překlad vyšel r. 1964).
- VACHEK J.: *The Linguistic School of Prague: An Introduction to its Theory and Practice*. London – Bloomington 1966.
- VACHEK J.: *A Prague School Reader in Linguistics*. Bloomington – London, Indiana U.P. 1967, zde zvl. 1. Sbornik odpovědí na voprosy po jazykoznaniju, Moskva 1958, s. 50–53.

FERDINAND DE SAUSSURE. JAK HO ZNÁME (A NEZNÁME) STO LET PO JEHO SMRTI

(In: *Časopis pro moderní filologii* 95, č. 2, 2013, s. 155–168)

Abstract

Ferdinand de Saussure. How well we do (not) know him a hundred years after his death

Ferdinand de Saussure died 100 years ago (22. 2. 1913) having left a memorable legacy of primary importance for modern linguistics. In a brief remembrance, his life, family, studies and cultural background in his native Geneva that have been formative for his career are noted, followed by a short account of his major thoughts that have, mostly, shaped the course of modern linguistics. The notes are related thematically to the nature of language and linguistics in the human community, moving to the language system (*langue*) and text (*parole*). In the end, some important observations of his are added, followed by a unique, extensive list of quotes of well-known, lesser known and unknown views of Ferdinand de Saussure, all of them having special importance, serving as a stimulation of thought still today.

1. Úvod

Obecně se uznává, že Švýcar Ferdinand de Saussure (26. 9. 1857 – 22. 2. 1913) se dnes považuje za zakladatele celé moderní lingvistiky bez jakékoliv pochybnosti. O jeho průkopnické místo v dějinách této vědy ho těžko, nazíráno prizmatem století následujícího, nemá kdo připravit, ani problematický a dočasně vyvyšovaný Chomsky či někdo jiný. Nenarodil se prostě druhý takový člověk. V únoru 2013 uplývá od jeho smrti 100 let, jakkoliv jeho epochální *Kurs obecné lingvistiky* (který však sám nikdy nenapsal, dál jen *Kurs*) vyšel až Tři roky po jeho smrti (1916). Na jeho učení navazuje několik škol, především funkčně a sémioticky orientovaných, zvláště pražský strukturalismus; jeho vliv je však celosvětový a zasahuje i mimo lingvistiku, do filozofie, sociologie, psychologie i antropologie aj. Změnil pohled lingvistů na jazyk zásadně a jeho základní postuláty a distinkce se staly tak obecnými, že se jejich autorství už nepřipomíná ani necituje, jsou samozřejmé.

V tomto příspěvku se stručně a přehledně pokusím připomenout některé aspekty a momenty jeho života (2, podklady viz zvl. Čermák 1989 a Joseph 2012), povahu jeho hlavních koncepcí jazyka (3) a na závěr, v podobě vybraných citací, některé jeho zásadní myšlenky (4). Tento příspěvek tedy nechce ani nemůže se vyrovnávat se vším, co přišlo po něm. Následující poznámky vyplývají z doprovodného studia jeho díla v souvislosti s přípravou jeho překladu do češtiny a jeho značným kontinuálním doplňováním a obohacováním ze zásadních zdrojů,

především jeho vlastních (rukopisných a z dodatečných záznamů studentů) vyšlých až dávno po jeho smrti i v kánonickém vydání. Nepůjde tu tedy o polemiku ani analytické zhodnocení, jen naznačené a selektivní připomenutí toho, co dobře známe, i toho, co už méně.

2. Osobnost a doba, z níž Ferdinand de Saussure vyšel

Tento Koperník lingvistiky, přirovnávaný k Einsteinovi, či muž základů, jak ho nazval Emile Benveniste, stavěný po bok Newtonových *Principia* či Darwinova *O původu druhů* (jeho historiograf Koerner 1973), byl nesporný génius. Signalizoval to už v raném věku. Muselo na něj zvnějšku působit silné kalvinistické, ale jinak mírumilovné, spořádané a vcelku tolerantní prostředí rodné Ženevy, resp. prostředí svobodomyšlné, rovnostářské a racionalistické, v jinak společensky rigorózní republice ženevské (která se do švýcarského svazu připojila až později), kam z nesnášenlivé a vražedné Francie utekli před staletími jeho protestantští předkové (Huguenoti), aby se zachránili před běsnícími katolíky. Do téže Ženevy se napřed r. 1536 také uchýlil, a až pak do sousedního Bernu, ze stejných důvodů i právník, státník a humanistický teolog Jean Calvin. Rozhraní různých myšlenkových a společenských světů, relativní tolerantnost a svoboda a prvky demokracie ovlivňovaly atmosféru ženevského života po staletí zcela jasně.

2.1 Prostředí a rodina

Ženeva byla v té době první moderní město, které zavedlo na školách obecné vzdělání, a, jak poznamenal Jean-Jacques Rousseau, vše, o čem byl tenkrát v Paříži člověk schopný se bavit s prostým prodávacem v obchodě, byla jen jeho práce, zatímco v Ženevě se dalo s místním hodinářem rozprávět třeba o literatuře a filozofii. Souviselo to i s Calvinovým důrazem na to, aby se i ve vědě mluvilo a psalo jasně a srozumitelně pro každého.

Proti tomuto ovzduší působícímu zvnějšku stála tradice zkoumání, výzkumu věcí, která de Saussura poznamenala i jakoby zevnitř, v rámci jeho patricijské a tradičně vzdělanecké rodiny. Jeho dědeček Horace Bénédicte byl profesorem filozofie a přírodních věd, který zkoumal jako první geologicky a „horolezecky“ prostředí Alp, jeho otec Henri byl významný zoolog, geolog a entomolog, ale i politik, strýc Theodore, starosta města Genthodu a politik, byl historik zabývající se i jazykem (napsal knihu o francouzštině). Z jeho tří mladších bratrů byl Horace malířem, Leopold námořním důstojníkem, ale také sinologem, a nejmladší René, který přednášel matematiku na univerzitách ve Washingtonu, Bernu a Ženevě, napsal pod pseudonymem i řadu odborných knih o esperantu. F. de Saussure měl dva syny, Jacquesa a Raymonda (třetí zemřel krátce po porodu), žádný z nich se však lingvistice nevěnoval.

2.2 Osobnost a odborná dráha

Jeho mimořádného talentu si všímali už na škole, kde vždy patřil k nejlepším. V necelých 15 letech vstupuje do Académie (přejmenované pak na Univerzitu ženevskou), kde studoval z vlastní volby mj. nedávno objevený sanskrť, góštínu a starou horní němčinu. Jako devatenáctiletý přechází r. 1876 na čtyři roky do jednoho z tehdejších lingvistických center Evropy, Lipska (s přestávkami, neboť přes rok z toho pobývá v Berlíně). Zde studoval u indoeuropeisty H. Hübschmanna a G. Curtia, keltologa E. Windische a slavisty A. Leskiena (u toho mj. litevštinu, slyšel od něj však leccos i o češtině, editory *Kursu* potlačené), okrajově ale i u sanskr-

tologa H. Osthoffa aj. V Lipsku se seznamuje s řadou pozdějších osobností jazykovědy, jako byl K. Verner (srov. Vernerův zákon) a E. Sievers, kamarádí se s Karlem Brugmannem aj. Ze zájmu o povahu diskutované indoevropštiny a problémy její rekonstrukce zde ve věku 21 let publikuje své epochální *Mémoire* (1879), dodnes jednu z hlavních indoevropéistických prací, která založila jeho slávu a zůstala vlastně po celý jeho život jedinou knižní publikovanou prací (lecko nechťel tehdy uvěřit tomu, že ji napsal tak mladý člověk). Svědčí to o jeho hyperkritičnosti k vlastním názorům a výsledkům mnohaletého přemýšlení, které mu větší syntetickou práci nedovolovaly. V únoru 1880 obhájuje svou doktorskou práci, a protože se s některými německými profesory nedokázal shodnout a necítí se v německém prostředí dobře, odchází r. 1880 do Paříže, kde učí 11 let na École pratique des hautes études (kde vedle germánských jazyků učí už i litevštinu a latinu); do tohoto roku se také někdy klade jeho dosud ne zcela objasněný pobyt v Litvě (1880). Mezitím několikrát navštívil i Anglii, kde měl část rodiny.

2.3 Univerzitní výuka a tři Kursy z obecné lingvistiky

Když mu v roce 1891 nabídli profesuru na Ženevské univerzitě, vrací se rád domů a tam už zůstává; obecně tedy mnoho fyzicky necestoval, jakkoliv jeho intelektuální „cestování“ se týkalo velmi mnoha jazyků a kultur, včetně literatury a mytologie. Publikoval články a recenze, především však o zásadních otázkách dlouho přemítal, k jejich zachycení se však neodhodlával. Až v roce 1907, tedy ve svých 50 letech, se odhodlal odpřednášet první ze svých tří legendárních kursů z obecné lingvistiky (druhý 1908/9 a třetí 1010/11) navštěvovaný jen poměrně malým počtem studentů: 5–6, 11 a 12. Z jejich zápisků svérázným editorstvím (které neodpovídalo sledem žádnému z Kursů) mladších kolegů Ch. Ballyho a A. Sechehaye, kteří na jeho přednášky však nechodili (pomáhal jim přitom jeden z původních studentů, A. Riedlinger), vznikl slavný *Kurs obecné lingvistiky*, o němž se lze domnívat, že by se vzhledem ke svým dlouholetým pochybnostem autorovi nelíbil. Vedle Godelovy knihy o dochovaných rukopisech (1957) dává detailně nahlédnout do pozadí vzniku *Kursu* až R. Engler svou minuciózní a epochální analýzou každého řádku *Kursu* (1967–74) kolacionovanou se všemi záznamy rukopisů každého studenta (z nichž vycházejí i mnohá doplnění českého vydání *Kursu*, která v kánonickém vydání nejsou). Co však ani Englerova edice neobsahuje, je to, co *Kurs* neobsahuje, protože to editoři neuznali za vhodné do něj zařadit. A je toho víc, jak dnes víme, především díky objevu přece jen části autorových rukopisů (2002) a hlavně velmi pozdnímu vydání rukopisu záznamu 3. *Kursu* E. Constantina (až r. 1993), nejpečlivějšího ze studentů, který se nadlouho ztratil, a obsahuje zdaleka nejpodrobnější a často zásadní myšlenky, jinde nezaznamenané (viz rozsáhlé výňatky z něj v 3. českém vydání *Kursu* z r. 2007). Engler také vydal pro praktické potřeby i slovníček *Kursu* (1969). Po válce začíná vycházet ve Švýcarsku jemu a jeho dílu věnovaný časopis *Cahiers Ferdinand de Saussure* (věc v lingvistice mimořádná); pod vedením D. Gambarary vzniká na Janovské univerzitě projekt usilující o to, zachytit na webu ve zvláštní databázi všechny de Saussurovy spisy (viz Ruimy et al. 2012).

Zřejmě jádro jeho dlouho plánované, opakovaně zavrhané a přesto ho přitahující vlastní knihy o jazyce představuje nedokončený rukopis *O dvojí podstatě řeči* (2002, zmiňuje se o ní už v *Kursu* na s. 48), z jehož úvodní pasáže leccos o povaze autorových pochybností a hyperautokritičnosti vyplývá: „*V praxi se nezdá být možné dávat v lingvistice přednost té či oné pravdě a dělat z ní centrální východisko. Existuje však pět či šest základních pravd, které jsou natolik propojené, že je stejně tak možné užít jako východisko kteroukoliv z nich, a dospět tak logicky ke všem dalším i ke všem drobným větvením vyplývajícím z těchto důsledků,*

začneme-li od libovolné z nich. Stačí například se omezit pouze na tuto skutečnost: je chybné (a nepraktické) klást proti sobě **formu a význam**. Co ale je třeba rozlišit, je **vokální figura** (la figure vocale) a **význam** na jedné straně a **forma-význam** (la forme-sens) na straně druhé.“ Pluralita východisek tu hraničí až s relativismem, dává nahlédnout do autorovy akribické povahy a vysvětluje jeho věčné pochybnosti, se kterými se občas svěřoval přátelům.

3. Osud hlavních pojetí Ferdinanda de Saussura

Kriticky zhodnotit století proměňujícího se vztahu k de Saussurovým myšlenkám se pokoušeli mnozí jiní, zvláště jeho historiograf Koerner, srov. např. i nedávný Sanders, především však obrovskou ediční a interpretační činnost italského lingvisty De Maura, která se promítla i do pozdějších francouzských vydání *Kursu* (jako celek ji přejímá pochopitelně, vedle dalšího, i české vydání).

Jako obvykle, dlouho si jeho názorů ostatní nevšíмали, pokud je vůbec zprvu znali, či je prudce odmítali, protože bořily ustálené uzance, vybudované do značné míry do té doby převládajícím mladogramatismem či řadou individuálních postojů (srov. i De Mauro, mj. v českém vydání). Až postupně, přijetím většiny jeho názorů Pražskou školou a kodaňským strukturalismem, začíná epocha narůstajícího porozumění, kdy zpočátku i pro jeho stoupence platí, co o nich konstatoval De Mauro, že jeho vnímání je často povrchní a nikdo si ho pořádně nepřečetl. Tím spíše lze pak rozumět jeho ignorování později ze strany N. Chomského (viz mj. De Mauro), o kterém Koerner pečlivou studií ukázal, jak nedbale si autora přečetl, natožpak domyslel; je dosud nezodpovězenou otázkou, kolik je schválnosti a zamlčeného ignorantství za Chomského distinkcí *kompetence–performance*, která se v zásadě neliší od Saussurova *langue–parole* (navíc bez *langage*, který Chomsky se svým prvotním důrazem na psychologii v potaz vzít mohl, ale nevezal). Vývoj však v zásadě pokročil natolik, že většina jeho pojmů zdomácněla do té míry, že se de Saussurovo autorství už ani nepřipomíná a staly se loci communes, resp. každodenní výzbrojí a instrumentáři většiny lingvistiky (srov. i Čermák 1989).

V následujícím se schematicky dotkneme hlavních a relevantních Saussurových myšlenek a pojmů, kterými dnešní lingvistiku obohatil, a to bez jakékoliv snahy, která by nebyla na místě, se pokusit evidovat všemožné odchylné či variantní názory lingvistů, kterým se tu zdá to a naproti tomu zase nezdá onde ono, většinou však jen v dílčím a v zásadě málo kontextovém pohledu. Žádné paradigma ve vědě, které tu prosadil de Saussure, se nikde nepřijímá bez kritického zkoumání a tvořivého domýšlení, které je podstatou každého vývoje teorie. Jistou oporou pro následující text budou i autorovy myšlenky prezentované ve (4). Zdroje pro další poznámky viz obecně Čermák 1989, 1997 (o synchronii a diachronii), 1998 a 2003 (vztah Pražské školy), Engler 1969, de Saussure 1916 a 1972 (obohacený o poznámky Englera), 1967–74 (kritické vydání Englera podle rukopisů), Harris 1987, de Saussure 1989 (první české vydání s dodatky z Englera a poznámkami De Maura), 1993 (3. *Kurs*, tj. rukopis Constantina), Sanders (2004, ed.), de Saussure 2002 (rukopisy), 2007 (3. české vyd. obohacené o výňatky z rukopisů a Constantina).

3.1 Lidská komunita

Každé lidské společenství opírá svůj **jazyk**, resp. své jazyky, jejichž množství a různost si de Saussure dobře uvědomoval a připomínal, o to, že jeho základ, který je psychické povahy,

je uložen v mozku. Protože jazyk používá každý, lidé o něm mnoho nepřemýšlejí a v zásadě jeho povaze nerozumějí. Už vůbec si neuvědomují, jak složitá a málo poznaná je souhra myšlení, o kterém pořád nevíme dost (nazýval ho amorfním), a jeho přechod do následujících jazykových zvuků, kde se různě složitě a plastické myšlení přetavené do slov musí skládat do jedné linie, *lineárního řetězu*. De Saussure si dobře uvědomoval, nakolik si tu lidé proto vytvářejí různé smyšlenky a vznikají tak o něm různé *přeludy*, jak jim říkal. Zároveň si s přiznáním velké různosti jazyků uvědomoval nutnost jejich *srovnávání*, a to jak v místě (geograficky) tak v čase (diachronně). Srovnávání jazyků považoval za základní východisko k jakémukoliv obecné teorii.

Aby jazyk mohl fungovat pro všechny své uživatele, aspoň v dané době, v zásadě stejně, je třeba mu přiznat **konvenčnost**, opírající se o opakující se úzus (toto se promítá do základu jeho pojetí znaku). A protože si také uvědomoval, že každý jazyk se jako živý organismus stále vyvíjí, dospívá tak ke své první a zásadní dichotomii **synchronie a diachronie**. Upozorňuje na to, že obojí nelze směřovat a také na to, že v diachronii, protože není jen jedna (je to sled více **stavů jazyka**, každý se svým vlastním systémem), obecně v ní systém není, protože je založena na sledu historicky, časově se střídajících terminů, které v jediném rámci nelze všechny srovnávat. Synchronní stav jazyka tedy pro své mluvčí v důsledku svého úzu existuje, na rozdíl od diachronie, kterou synchronní mluvčí už nezná a neužívá. Kolem vymezování hranice mezi obojím se dodnes vede neplodná diskuse, de Saussure žádnou ostrou hranici mezi stavy jazyka sám neuznával („V žádném okamžiku nemá konkrétní jazyk **systém** dokonale ustálených jednotek“). Bez povšimnutí přitom bohužel zapadla de Saussurova zásadní a klíčová poznámka (v *Kursu* není), že „**Existuje** jen to, co je vycit'ováno. Co vycit'ováno není, je gramatikovým výmyslem. (Englerova edice 2152)“, která mj. nabízí kritérium rozlišování diachronního od synchronního, nehledě na jeho širavý odsudek gramatiků (platný i pro leckteré dnešní) a jejich umělé konstrukty.

3.2 Lingvistika

De Saussure jasně postuloval, že nová lingvistika, na rozdíl od minulých forem, potřebuje zcela nový pojmový aparát. Potřebuje se však také oprostít od jiných věd a jejich vlivu a musí konečně rozpoznat i svůj vlastní *cíl*. Je to jen studium syntaxe, jak ji prosazuje Chomsky, či studium metaforického základu jazyka?

Rozpoznal záhy rozdíl mezi tím, co slyšíme či říkáme (jazyk mluvený je vždy primární, což nesmyslně a snad jako jediný absurdně zpochybňuje nelingvista J. Derrida), přičemž tento rozdíl mívá mnoho různých podob, a tím, co stojí za nimi, což mívá jasnou, pevnou i početně menší podobu. V prvním případě jde o jednotky promluvové, textové, v tom druhém o jednotky systémové, z nichž ty první jsou odvozené a vytvořené. V jeho terminologii jde o *parole* (mluvu) a *langue* (jazyk); obojí se nutně od jazyka k jazyku liší a vytváří pestrost a různost jazyků. V obojím se dají lišit *jednotky* menší a větší, složené z menších, tedy fonémy, slova, syntagmata, věty (morfém ještě v jeho době rozpoznán dobře nebyl a nemluví proto o něm). I ony větší jednotky se (vedle nižších) sdružují ve vyšší útvary, *struktury*. Přitom zdůrazňuje, že jazykové jednotky žádný materiální základ (kromě fonetického) nemají, jsou to pouhé abstrakce a říká, že *jazyk není substance, ale forma*; tento výrok však nebyl dlouho pochopen a vyvolával dlouhé diskuse.

Postulováním formy jako jedině zjevné povahy jazykové jednotky de Saussure už tak přechází ke svému dalšímu základnímu diktu, že jazyk je složený ze *znaků*, je to znakový

systém, a ukazuje, že tento jazykový systém znaků se liší od jiných, které mají systémy jiné a je svou povahou jedinečný. Rozlišením *signifiant* (označujícího) a *signifié* (označovaného) rozlišuje i dvě z hlavních stránek znaku (v unilaterálním pojetí znaku) a poukazuje na to, co dlouho vyvolávalo spory, opět dané špatným čtením jeho *Kursu*, že obrovská většina znaků žádný vztah k ničemu v realitě nemá, je *arbitrární* (resp. *konvenční*); sám přitom ale mluvil i o omezené arbitrárnosti znaku v některých případech, jakkoliv se i kolem toho vedla dlouhá (a vcelku zbytečná) diskuse. De Saussure se svým opakovaným akcentem na znak stává nadlouho v Evropě zakladatelem lingvistické sémiotiky.

Srovnáváním jazyků a přijetím zmíněných distinkcí se konečně začala rozvíjet i moderní lingvistika, pro kterou de Saussure zdůrazňuje především potřebu studia systému a tedy to, aby se zabývala primárně souhrou významových rozdílů mezi jednotkami. Jakkoliv za základní jednotku každého jazyka považoval spíše *slovo* (u jazyků jako čínština je tu však silná vazba na slabiku), tradiční oddělování *lexikonu a gramatiky* odmítal. To poukazem na škálovitost platnosti distinkcí gramatických a lexikálních dnes potvrzuje až na velkých datech i korpusová lingvistika.

3.3 Systém jazyka

Charakterizací *synchronního systému*, který se zabývá souhrou významových rozdílů (opozic), zavádí do lingvistiky další pohled, který byl nevidaný, totiž že za jazykovou jednotkou, znakem nic není, že *neexistuje žádný pozitivní termin*, o který se opírá a že je vždy dána v každém případě souborem specificky individuálního souboru *protikladů* (diferencí), které má k jiným jednotkám (což vedlo v dlouho propracovávaném přemýšlení k pojetí *hodnoty*). Tyto jednotky vytvářejí v jazyce pevný *hierarchický systém*. Sledování jazykové produkce, produktů mluvy, resp. lidských promluv složených z menších jednotek, které mají lineární povahu a naproti tomu, že každá z těchto jednotek někam trvale patří a tvoří s obdobnými jednotkami (se stejnou funkcí či významem) jasné hierarchizované třídy, ho přivádí k postulování další základní dichotomie *syntagmatický* (relevantní v zásadě, ne však výlučně, pro parole) a *paradigmatický* (relevantní v zásadě pro langue, přičemž termín *paradigmatický* nahradil na návrh L. Hjelmsleva až po jeho smrti jím užívaný termín *asociace, asociativní*).

Tuto distinkci považuje za natolik zásadní, že prohlašuje překvapivě a navzdory tradici, že „*distinkce mezi vztahy syntagmatickými a asociativními naznačuje způsob třídění, který se nabízí sám od sebe a který je jediný, jež lze klást do základu gramatického systému*“. Je tak hned zřejmé, kde se dnešní lingvistika nachází a kde má svá manka: syntagmatická lingvistika svým novějším zájmem, především v oblasti studia korpusu, o *syntagmatiku*, začíná teprve nesměle vznikat vedle tradičního důrazu pouze na *paradigmatiku*, obojí je ale lingvistika výlučně systému (langue); lingvistika parole dosud neexistuje (nerovná se dílčímu a roztržštěnému studiu diskursu). Přitom naznačuje ještě aspoň teoretickou možnost konstruovat gramatiku založenou jen na znacích a jen významech, když říká, že „*Existují dvě gramatiky, jedna vyplývající z idejí a druhá ze znaků; obě jsou nesprávné či neúplné*“ a implikuje tak, že bez významu taková gramatika nemá smysl.

Jazyk jako systém je relativně uzavřený celek, který je sám pro sebe *principem klasifikace* toho, co je v něm. Naznačuje se tu tak, že principy analýzy a klasifikace je třeba vyvozovat jen z něj, nikoliv zvnějšku. Každý prvek systému i jazyková jednotka je v něm jednoznačně určený mnoha souvztažnostmi (opozicemi) k řadě relevantních jiných, řadí se do různých tříd

(paradigmat), a není tedy nikdy osamoceny. To odráží většinou nereflaktovaný a neznámý jeho výrok, že „*Řeč v sobě nikdy nemá nic o jediném členu (termínu)*“, kde by výstižnější však bylo mluvit namísto o řeči o systému.

Vedle základních distinkcí *langue–parole* (jazyk–mluva) však de Saussure postuluje třetí, jim nadřazenou jednotku, *langage* (řeč). Na dichotomii, navíc nevhodně a matoucí způsobem nazvané (*jazyk–řeč*), zřejmě ze setrvačnosti a pod vlivem někdejších sovětských zjednodušení, setrvává dosud i jistá část české lingvistiky, jakkoliv Pražská škola (viz už Ottův slovník naučný) původní trichotomii *langue–parole–langage* věrně překládala *jazyk–(pro)mluva–řeč*. Řeč, která je psychologicko-biologické povahy, autor snad nejlépe vyložil jako „*Řeč je schopnost projevující se při realizaci jazyka v mluvu*“.

3.4 Text, promluva

Parole je oblastí všech jednotlivých a individuálních realizací systému, *langue*, kterých je nekonečné množství a právě v ní vše, co se zde realizuje, má povahu *kombinací*, obecněji povahu *syntagmatickou*. I zde platí, že každý termín je v daném místě promluvy určený úhrnem všech relevantních protikladů, které má, a ukazuje tak na předivo svých souvztažností k řadě jiných termínů, např. slov. Základním pojmem syntagmatiky, vznikající z dat v *langue* a podle v něm uložených pravidel, je *syntagma*, který de Saussure charakterizuje jako lineární kombinaci, složenou z nejméně dvou následných členů, mezi nimiž je nějaký vztah; dá se dále různě lišit, např. podle rozsahu.

Přítom zásadní je povaha *parole* ve *vývoji jazyka*, protože právě zde vznikají všechny *jazykové změny*, z nichž některé se ustalují, stávají součástí *langue*, čímž se vcelku mění celý jazyk; je tak zároveň i zdrojem vždy nové a nové diachronie. Tyto změny se odehrávají střetem anomálie (nepravidelné změny, de Saussure tento antický pojem však příliš neužíval) a *analogie*, která udržuje kontinuitu jazyka.

3.5 Obecné

Mnohé z pojmů naznačených výše v jednom smyslu či na jednom místě však mají platnost obecnější. Sem náleží pojem *jazykového stavu*, patřící jak do diachronie tak synchronie (která je vlastně názvem pro ten stav jazyka, v němž se pohybujeme, žijeme). Na tuto distinkci navazuje to, co se později začalo nazývat *saussurovským paradoxem*, který se dá stručně vyjádřit otázkou: jak můžou mluvčí efektivně užívat svůj jazyk, když se stále mění? Stojí tu teoreticky nezcela objasněný problém proti očividně fungující praxi.

Z jiného hlediska sem patří pojem *hodnoty*, kterou jedinou dosud nepřijala za svou šíře většina lingvistiky, jakkoliv se mimořádně hodí jako komplexní pojem pro určení všestranné povahy dané formy, zdůrazňující mnohostrannou a složitou souvztažnost formy s jinými aspekty (formami i významy) v systému i textu.

Pražská škola, a nejen ona, začala silně zdůrazňovat v mnoha souvislostech v jazyce *funkci*. Není však pravda, že pro ni nenalezala inspiraci u de Saussura, jakkoliv ten tento termín užíval méně a dával přednost termínu *fonctionnement* a ještě a mnohem více *jeu* (souhra), vyjadřující v zásadě totéž.